

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XVIII
2010

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2010

Colegiul de redacție:

Dan Leopold CIOBOTARU, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Lector dr. Ligia BOLDEA, Nicoleta DEMIAN-TOMA, Prof. dr. Vasile DUDAȘ, Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU, Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Călin TIMOC, *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO-300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO-300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO-300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrepondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO-300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221-678X

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
e-mail: mega@edituramega.ro
www.edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

ALEXANDRU SZENTMIKLOSI, SORIN TINCU	
Verbicioara Discoveries in Hunedoara	11
VICTOR SAVA, MARIUS ARDELEANU	
Observații asupra unei achiziții a Complexului Muzeal Arad.....	23
<i>Observations Concerning an Acquisition of the Arad Museum</i>	28
DUMITRU PROTASE	
Castrul legiunii III Flavia de la Berzovia. Săpăturile arheologice din anii 1965–1968	33
<i>Das Lager der Legion IV Flavia von Berzovia. Die Ausgrabungen der Jahre 1965–1968</i>	43
ALEXANDRU FLUTUR	
Cărămizile ștampilate ale legiunii XIII Gemina de la Cenad și Sânnicolau Mare	63
<i>Stamped Bricks of Legio XIII Gemina at Cenad and Sânnicolau Mare</i>	66
RAOUL ȘEPTILICI	
Monete barbarizate de secolul al IV-lea din bronz din Banat în descoperiri izolate.....	69
<i>Fourth Century Bronze Barbarous coins from Banat (Isolated Finds)</i>	73
VASILE-BOGDAN DOMOCOȘ	
Bijuterii monetare la barbarii dintre Dacia și Pannonia.....	77
<i>Coin Jewelry at the Barbarians Between Dacia and Pannonia</i>	80
CORIOLAN HORAȚIU OPREANU	
Medalionul cu măști din tezaurul de la Șimleul Silvaniei (Szilágysomlyó).	
Precizări iconografice și influențe culturale.....	81
<i>The „Masks” Medallion from the Hoard at Șimleul Silvaniei (Szilágysomlyó).</i>	
<i>Iconography and Cultural Influences</i>	91

ISTORIE MEDIE

DANIELA TĂNASE	
Despre artizanii metalelor în izvoare scrise din zorii Evului Mediu	115
<i>On the Metal Craftsmen According to Early Middle Age Written Sources</i>	121
LIGIA BOLDEA	
Un secol din evoluția unui domeniu feudal al Banatului de Câmpie: domeniul familiei nobile	
Danciu de Macedonia	123
<i>Un siècle de l'évolution d'un domaine féodal du Banat champêtre: les domaines de la famille noble</i>	
<i>Danciu de Macédonie</i>	134
ADRIAN MAGINA	
Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević	135
<i>A Serbian Nobleman From XVth Century Banat: Miloš Belmužević</i>	142

LIVIA MAGINA	
Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac.....	143
<i>Market Right and Urbanization Process. Felnac Case</i>	148

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

DRAGOȘ-LUCIAN ȚIGĂU	
Studenti din Timișoara la școli și universități europene (1730–1850)	151
<i>Studenten aus Temeswar an europäischen Schulen und Universitäten (1730–1850)</i>	170
ZORAN MARCOV, CIPRIAN GLĂVAN	
Istoria familiei Nikolics redată într-un document din colecția Muzeului Banatului.....	173
<i>Die Geschichte Der Familie Nikolics In Einer Urkunde Aus Der Sammlung Des Banater Museums</i>	177
VASILE DUDAȘ	
O personalitate marcantă a Banatului. Lucian Georgevici (1875–1940)	185
<i>Une personnalité marquant du Banat. Lucian Georgevici (1875–1940)</i>	192
FELICIA ANETA OARCEA	
Dinamica știutorilor de carte în comitatul Arad la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.....	193
<i>La dynamique des gens lettrés dans le comté d'Arad à la fin de XIXème siècle et au début du XXème</i>	204
RADU ARDELEAN	
Viziunea lui Atanasie Marian Marienescu asupra istoriei vechi a românilor	205
<i>The Visions of Atanasie Marian Marienescu Upon the Old History of the Romanian People</i>	226
NICOLETA TOMA-DEMIAN	
Augustin Weber (1833–1909)	227
<i>Augustin Weber (1833–1909)</i>	235
IONELA MOSCOVICI	
Banatul în așteptarea păcii. Premisele unei misiuni franceze	241
<i>Le Banat en attendant la paix, le prémices d'une mission française</i>	250
ADRIAN DEHELEANU	
Dotarea aeronauticii române în perioada interbelică.....	251
<i>Die Ausstattung der rumänischen Aeronautik während der Zwischenkriegszeit</i>	257
VASILE RĂMNEANȚU	
Activitatea Primăriei Timișoara în anul 1933.....	259
<i>The Main Activities Developed by the Townhall of the Municipality of Timișoara in 1933</i>	273
DUMITRU TOMONI	
Adunările generale ale regionalei „Astra Bănățeană” (1937–1948)	275
<i>Les réunions générales de la régionale « Astra Bănățeană » (1937–1948)</i>	283
SÎNZIANA PREDĂ	
A doua conflagrație mondială, între document scris și memorial	285
<i>The Second World War Between Written and Memorial Document</i>	289
RADU PĂIUȘAN	
Activitatea Uniunii Patrioților în Banat în anul 1944	291
<i>Die Tätigkeit des Patriotenverbands in Banat im Jahre 1944</i>	301

ANTONIO FAUR	
Organizațiile Partidului Național Țărănesc-Maniu din Bihor (1944–1946)	303
<i>The Organizations of Maniu's National Peasants' Party in Bihor (1944–1946)</i>	325
EUSEBIU NARAI	
Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948)	327
<i>La situation financière-bancaire dans le département de Severin (1944–1948)</i>	344
CEZAR STANCIU	
Jivkov și Dej între prietenie și interese. Relațiile româno-bulgare după al doilea război mondial (1948–1964)	345
<i>Jivkov and Dej Between Friendship and Interest. The Romanian-Bulgarian Relations in the Aftermath of World War II (1948–1964)</i>	352
MIODRAG MILIN	
Sârbii din România sub imperiul „limbii de lemn” de la „Iuda” Tito și „Genialul” Stalin spre jaloanele comunismului autohton	355
<i>The Serbs in Romania Under the Rule of “Wooden Language” from “Yuda” Tito and Stalin “The Genius” to the Regulations of Domestic Communism</i>	360

ISTORIA CULTURII, MUZEOLOGIE, ISTORIOGRAFIE CATALOAGE, VARIA

HEDY M-KISS	
Antimise – analiză iconografică	367
<i>Antimensia – Iconographic Analyses</i>	371

RECENZII

CĂLIN TIMOC, Dorel Bondoc, Cioroiul Nou, Craiova, 2010, 199 p.	381
LAJOS KAKUCS, Hedy M-Kiss, Textile istorice din colecția Muzeului Banatului Timișoara, secolele XVIII–XIX, Timișoara, 2009	382
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE.....	387

CASTRUL LEGIUNII III FLAVIA DE LA BERZOVIA. SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DIN ANII 1965–1968

Dumitru Protase*

Cuvinte cheie: *castru, legiunea III Flavia Felix, Berzovia.*
Schlüsselwörter: *lager, legion IV Flavia Felix, Berzovia.*

Preliminarii

Castrul și așezarea sa civilă (*canabae*) se află pe malul stâng al Bârzavei, în vatra satului actual Berzovia, jud. Caraș-Severin (Pl. 1 și 2), sat numit în trecut Jidovin. Urmele romane de aici au fost semnalate în literatura de specialitate încă de la sfârșitul secolului XVIII¹. În secolul XIX și în prima jumătate a veacului următor vestigiile romane au continuat să iasă la lumină din ce în ce mai frecvent, cu prilejul construirii de case și instalații gospodărești sau din săpături și răscoliri făcute de săteni ori de căutătorii de antichități. Astfel s-au descoperit mereu substrucții de clădiri din piatră și diferite materiale arheologice romane: ceramică, un opaiț cu ștampila FORTIS, un coif și un vultur de bronz cu o inscripție latină pe soclu, o statueta de lut și alta de bronz, foarte numeroase monede romane republicane, multe imperiale de argint și bronz, emise de Nero și Filip Arabul, inclusiv. Se menționează, de asemenea, multe cărămizi și țigle cu ștampila LEG III FF, găsite în interiorul și în afara castrului (Pl. 20)².

În trecut, toți cercetătorii au apreciat corect că ruinele și fortificațiile de aici reprezintă resturile așezării antice Bersovia sau Berzobis și ale unui castru roman. S-a făcut desigur și legătura cu cunoscutul fragment de text din comentariile împăratului Traian despre primul război cu dacii, text păstrat la

gramaticul bizantin Priscianus (sec. VI), fragment în care se menționează și Berzobis pe drumul de înaintare prin Banat a armatei romane: ... *inde Berzobim, deinde Aizi processimus*³. Dar cel dintâi care, ținând seama și de întinderea ruinelor, de prezența construcțiilor și frecvența ștampilelor cu LEG III FF, a făcut precizarea, pe deplin confirmată ulterior, că în acest loc a avut lagărul legiunea III Flavia a fost G. Téglás⁴. Cu patru decenii mai târziu – în condițiile în care situația de la Berzovia nu a constituit o preocupare mai deosebită pentru cercetarea arheologică, în special în perioada interbelică și încă mult după al doilea război mondial – unii cercetători au considerat că aici ar fi existat „mai degrabă o mare așezare civilă întărită cu ziduri” și un eventual „*castellum* pentru trupe în apropierea așezării civile”⁵.

De fapt, castrul de legiune de la Berzovia a intrat în atenția mai mare a cercetării arheologice românești numai după 1960; până atunci aprecierile și considerațiile de natură arheologică și istorică se bazau cu precădere pe datele puține și vagi, uneori nesigure, publicate înainte de primul război mondial.

Primele săpături sistematice – după cele de amator și nepublicate, făcute în 1862–1866 de Vincențiu Babeș și Adrian Diaconovici – au fost efectuate la castru abia în anii 1961–1962 de către Marius Moga (Muzeul Regional Timișoara) și Octavian Răuț (Muzeul Orășenesc Reșița). Atunci s-au făcut câteva secțiuni, în *principia* și pe latura de nord a castrului, obținându-se date noi și formulându-se unele concluzii arheologice

* Cluj-Napoca, str. Republicii, nr. 25.

¹ Hoffinger, în *Neues Ungarisches Magazin* (Pressburg-Bratislava), II, 1792, p. 97–107.

² Despre toate acestea vezi: S. Ormos în *ArchKözl*, VIII, 1871, p. 145–153; Vincențiu Babeș și Adrian Diaconovici în *Analele Academiei Române. Dezbateri*, Seria I, tom VI, 1883–1884, p. 131–132; tom VII, 1884–1885, p. 159 (săpături inedite); G. Téglás, *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 28–32; XXII, 1899, p. 104–106; *TRÉT*, XIII, 1897, p. 81–83; *Klio*, XI, 1911, p. 506, 510 (= *AE*, 1912, 477); B. Milleker, *DélmRég*, II, 1899, p. 87–93.

³ Priscianus, *De arte grammatica*, VI, 13.

⁴ G. Téglás, *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 32

⁵ Articolul *Berzovia*, redactat de M. Macrea în *Repertoriul arheologic al României* (ms.) și în *Istoria României*, vol. I, 1960, p. 371, 372 și pl. XII (*Dacia romană*).

și istorice privind castrul și legiunea. Astfel, s-a afirmat, printre altele, că legiunea a stat la Berzovia și castrul a funcționat fără întrerupere mult după domnia lui Hadrian și că acest castru ar fi avut două faze în „lunga” sa existență⁶. Atare afirmații și alte constatări făcute atunci nu s-au confirmat prin cercetările noastre⁷.

Săpăturile la castru au fost reluate în anii 1969–1970 de Marius Moga și Florin Medeleț, care au consemnat rezultatele obținute într-un raport și au prezentat o comunicare la o sesiune a Academiei, în decembrie 1971⁸, care au rămas nepublicate.

După doi ani, în toamna anului 1972, cu prilejul construirii clădirii consiliului popular din Berzovia, Florin Medeleț (Timișoara) și Richard Petrovsky (Caransebeș) au înregistrat – fără să facă săpături – o serie de date stratigrafice și au făcut observații utile privind marginea de est a interiorului castrului, unde s-au săpat șanțurile de fundație ale clădirii comunale menționate⁹. Cu acest prilej, s-au găsit resturi de zid și puternice urme de incendiu, recuperându-se totodată câteva vase ceramice și fragmente de țigle romane fără ștampile.

Sub conducerea lui Florin Medeleț, în colaborare cu Ovidiu Bozu (Reșița) și Al. Flutur (Timișoara), în anii 1998 și 1999, săpăturile la castru au luat o mai mare dezvoltare, dar ele s-au concentrat exclusiv în centrul castrului, la *principia*. Aici s-au făcut o serie de constatări, referitoare la încăperi posterioare din *principia: aedes* și *aerarium*¹⁰. Materialul arheologic descoperit s-a dovedit a fi sărăcăcios, în continuare la fel ca în trecut: olărie romană, cărămizi și țigle cu ștampila legiunii. Se susțin însă din nou vechile erori și anume: „funcționarea îndelungată a castrului” și posibilitatea ca locul legiunii – după retragerea acesteia la Singidunum – să fi fost ocupat de o trupă auxiliară, neatestată¹¹.

În 2000 și 2001, săpăturile au continuat și au fost efectuate de Al. Flutur în colaborare cu V. Voişian (Cluj-Napoca), tot la *principia (aerarium și basilica)*. Acum se mai adaugă și susținerea, de

asemenea greșită, că ar fi existat nu două, ci trei faze distincte de construcție în *principia*, două de lemn și una de piatră, aceasta având și ea două etape¹².

Pe baza acestor investigații și a diferitelor opinii exprimate de mai mulți cercetători¹³, Al. Flutur a sintetizat, în teza sa de doctorat¹⁴, tot ceea ce s-a spus în literatura de specialitate mai nouă, cu privire la castrul de la Berzovia și legiunea cantonată acolo.

După cele pe scurt arătate în rândurile precedente, în legătură cu cunoștințele mai vechi și noi referitoare la castru și la săpăturile arheologice întreprinse de-a lungul timpului în interiorul său, vom prezenta în continuare săpăturile noastre din anii 1965–1968, efectuate pe laturile de nord, de est și de vest, precum și în *principia*¹⁵. Precizăm că, din punct de vedere tehnic, am adoptat sistemul de cercetare prin secțiuni, fără decopertări de suprafețe mai largi, „sistem covor”, deoarece investigațiile erau într-o fază de început și ele trebuiau făcute în condițiile restrictive din vatra satului, impuse de grădinile cu culturi de legume și cu pomi fructiferi, de casele și de instalațiile gospodărești ale locuitorilor¹⁶.

¹² Al. Flutur, Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis – 2000–2001, în *AnB* (S.N.) IX, 2001, p. 131–134.

¹³ Așa, de pildă, M. Moga, F. Medeleț, R. Petrovsky, O. Răuț, O. Bozu susțin nejustificat funcționarea îndelungată a castrului, iar O. Răuț și O. Bozu prelungesc această perioadă până prin anul 162. În schimb, Doina Benea și N. Gudea pledează pentru o scurtă staționare a legiunii, 108–114, respectiv 110–114, față de concluzia noastră (a. 101–108), adoptată și de I. Piso. Despre toate acestea vezi Al. Flutur, *Principia în castrul romane de legiune* (teză de doctorat), p. 59–60, cu trimiterile bibliografice necesare.

¹⁴ Al. Flutur, *Principia în castrul romane de legiune* (212 p. și 57 pl.), teză coordonată de subsemnatul și susținută la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, în 12 decembrie 2008. Notez că în teză am lăsat să figureze constatările, observațiile și concluziile doctorandului, chiar dacă unele dintre acestea nu coincideau cu cercetările mele din 1965–1968, dat fiind că autorul ținea foarte mult la opiniile proprii, deși stăruitor i-am atras atenția că ele nu se pot susține documentar. Chiar dacă se regăsesc și la alți autori, eronate consider afirmațiile: existența zidurilor de piatră la incintă, durata castrului și staționarea legiunii și după anii 118–119, două faze în existența castrului și trei faze de construcție la *principia*, precum și așezarea porții *praetoria* pe latura de est a lagărului, nu pe cea de vest (cum rezultă din poziția porților *praetoria* și *principalis dextra*, foarte bine vizibile pe teren).

¹⁵ Săpăturile din anii 1965–1968 au fost finanțate integral de Muzeul din Reșița, în colecțiile căruia au intrat și se află în păstrare toate materialele arheologice descoperite de noi în castrul de la Berzovia.

¹⁶ La săpături au participat, în calitate de colaboratori, Volker Wollmann (1965) și Ilie Uzun (1967–1968), directori ai muzeului reșițean, Ioana Bogdan (1965), N. Boșan (1967) și M. Bărbulescu (1968), studenți la practica de specialitate.

⁶ M. Moga, Castrul Berzobis în *Tibiscus*, I, 1971, p. 51–58.

⁷ D. Protase, Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 49–52; La légion IV Flavia au nord du Danube et la première organisation de la Dacie romaine, în *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 337–342; *Istoria Românilor*, București, 2001, p. 104–105.

⁸ Fl. Medeleț, R. Petrovsky, Cercetări arheologice în castrul roman de la Berzovia, în *Tibiscus* III, 1974, p. 133, nota 1.

⁹ *Ibidem*, p. 133–136.

¹⁰ Vezi Al. Flutur, Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campaniile din anii 1998–1999, în *AnB* (S. N.) VII–VIII, 1999–2000, p. 365–372.

¹¹ *Ibidem*, p. 368.

Publicând acum, în detaliu, săpăturile pe care le-am făcut la castru cu peste 40 de ani în urmă, constatăm că principalele concluzii arheologice formulate atunci¹⁷ rămân în general valabile. Dar la acestea mai pot fi adăugate unele date referitoare la *principia*, obținute prin studiile și investițiile ulterioare¹⁸.

Descrierea secțiunilor

În cele patru campanii succesive de săpături arheologice s-au făcut 12 secțiuni de dimensiuni diferite, lungimea lor totală însumând 218 m. Dintre acestea trei (I, II, IV) au fost trasate peste incintă, una (V) în partea de est a castrului, două (VIII, XII) la porțile *praetoria* și *principalis dextra*, iar celelalte șase (III, VI, VII, IX, X, XI) în clădirea comandamentului (*principia*). În total s-au dislocat 480 mc de pământ, controlat din punct de vedere arheologic.

În rândurile care urmează vom prezenta, în ordine numerică și totodată cronologică, secțiunile efectuate, precizând la fiecare în parte datele necesare, observațiile, constatările și concluziile înregistrate atunci la fața locului.

Secțiunea I (24 × 1,20 × 2,90 m), Pl. 5; efectuată în 1965; orientarea N-S. Ea a fost deschisă în grădina lui Urlică Trifu (nr. casei 9) și traversează toate elementele incintei (*via sagularis*, rigola, *agger*, bermă, *fossa*) de pe latura (lungă) de nord a castrului. Ca și în secțiunea făcută în 1962 în grădina lui Șest Nicolae (nr. casei 6), nici în această secțiune nu s-a întâlnit zid de piatră la incintă și nici cea mai mică urmă a unui astfel de zid, care ar fi fost scos, eventual, într-o epocă ulterioară.

În cele ce urmează descriem amănunțit secțiunea, dinspre interior către exterior, cu toate observațiile înregistrate în cursul săpăturii.

Via sagularis (Pl. 6). Chiar la capătul sudic al secțiunii, la adâncime de 1 m, s-a găsit un strat de pietre de carieră și lespezi, puse alătura în plan orizontal, pe o lungime de 1,40 m, după care se vedea o întrerupere de 0,80 m, pentru ca la 2,20 m stratul de pietre să se înalțe cu 0,40 m față de nivelul anterior (la 1 m adâncime). Pe acest prag

mai ridicat pietrele sunt puse iarăși una lângă alta, pe o lățime de 1,20 m. Acest strat de pietre, situat la poala *agger*-ului și paralel cu acesta, considerăm că făcea parte din *via sagularis*, care nu a fost urmărită de noi prin săparea unei casete laterale. Deci aici *via sagularis* era pietruită. Peste *via sagularis* se află depunere de pământ negru castaniu, groasă de 0,80 m, care, în parte, este și o aplatizare a valului. În interiorul acesteia s-au găsit fragmente de vase romane, foarte multe bucăți de țigle și câteva de cărămidă.

Referitor la cele două eventuale niveluri de la *via sagularis*, apreciem că nu este vorba de o refacere a acesteia, când castrul era ocupat de legiune, ci mai degrabă de o dislocare, rearanjare dintr-o perioadă ulterioară plecării trupei de la Berzovia. Oricum, va trebui observat dacă situația întâlnită aici se verifică sau nu și în alte puncte, spre a putea stabili cu certitudine fie existența a două faze, fie a unei simple reșezări ulterioare. Rămânând în sfera probabilității și admitând că am avea două faze romane în acest loc, atunci nivelul de jos al pietrelor din capătul secțiunii trebuie considerat, firește, cel inițial, aflat *in situ*. Nivelul de pietre mai ridicat, dinspre val, în acest caz ar putea fi interpretat ca un deranjament sau amenajare – făcută după plecarea legiunii – în anumite scopuri civile, de către o comunitate de populație care a rămas și a locuit în continuare la Berzobis. Este cât se poate de verosimil ca situația întâlnită la *via sagularis* să fie în strânsă conexiune cu cea din interiorul *agger*-ului, unde s-au înregistrat unele intervenții post-castru, așa cum se va vedea mai departe.

Valul de pământ (Pl. 5). Pe panta interioară din *agger*, între metrii 3,40 și 8,90, se constată o umplutură formată din pământ negru-castaniu, amestecat cu bucăți de țigle, zgură de fier și bucățele de cărbune. Această umplutură, îndeosebi partea ei superioară, este similară cu depunerea de pe *via sagularis*. Baza ei se găsește pe pământul galben, virgin. În umplutura de pământ menționată s-au mai descoperit: fragmente ceramice obișnuite; un ciob de oală dacică lucrat cu mâna, prevăzut cu un buton mare, rotund; două chei romane de fier; fragmente de vase roșii *terra sigillata* și o monedă de bronz de la Nero. Moneda s-a găsit în dreptul metrului 6,60, la adâncime de 1,10 m, aproape de baza umpluturii, care corespunde cu nivelul de călcare roman. După obiectele găsite în interiorul ei, această umplutură indică o locuință civilă din perioada romană, databilă după retragerea legiunii *III Flavia felix* la Singidunum. Mai adăugăm că la metrul 8,90 se vede clar o tăietură în *agger*, care coincide cu o margine a umpluturii, iar în

¹⁷ Vezi trimiterile bibliografice din nota 7.

¹⁸ La bibliografia din notele precedente, mai adăugăm Fl. Medeleț – Al. Flutur, Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice, în *Patrimonium Banaticum* I, Timișoara, 2002, p. 95–100; O. Bozu, Săpăturile de salvare de la Berzovia – 2004, Comunicare la „Întâlnirea arheologilor bănățeni” de la Sănnicolau Mare, 12 mai 2005, inedită (*apud* Al. Flutur, *Teză*, p. 85); Ov. Bozu, D. Rancu, în *Banatica*, 15, 2005, p. 159–173; Al. Flutur, Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, în *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei* (ed. E. S. Teodor, O. Țentea), București, 2006, p. 165–169.

continuare valul conține un pământ compact, galben-castaniu, lipsit total de materiale romane, dar amestecat cu multă zgură de fier și sfărâmături de pământ ars la roșu. În această porțiune de pământ galben nemișcat se află, chiar la mijlocul lățimii valului, o albiere a solului, care poate fi naturală sau mai degrabă făcută de către constructorii romani pentru o mai mare stabilitate a *agger*-ului. Punctul cel mai înalt al valului se află între metrii 11–12 ai secțiunii și corespunde pe verticală cu albierea menționată. Distanța între rigolă și bermă este de circa 9 m, ceea ce reprezintă baza *agger*-ului.

Cât privește zgura de la baza și din corpul valului, unde nu s-au înregistrat deranjamente, este clar că ea datează din perioada preromană și a ajuns în *agger* la construirea acestuia, odată cu pământul luat de constructorii de la fața locului. Dovada concludentă rezidă și în constatarea că în porțiunea din interiorul valului nederanjat nu s-a găsit nici măcar un fragment ceramic roman, în schimb a apărut un ciob dacic lucrat cu mâna, chiar în zona cu zgură. S-a remarcat apoi că zgura este prezentă de-a lungul nivelului antic și de asemenea în șanțul de apărare (*fossa*), dar nu până la fundul lui, ci cu aproape 1,20 m mai sus, unde a ajuns ulterior, prin scurgerea pământului din val. În situația dată este foarte probabil că secțiunea noastră a nimerit peste resturile unui cuptor dacic, preroman, de reducere a minereului de fier.

Pe panta exterioară și în partea superioară a valului – aflată la înălțimea de 1,80 m față de nivelul solului actual –, spre deosebire de panta sa interioară, s-au întâlnit gropi moderne, mai ales între metrii 11 și 15,60 ai secțiunii. Subliniem că în săpătură nu s-au observat niciun fel de resturi care să indice existența unui *Holzerdemauer* și nici urme de palisadă, care desigur a existat.

Berma (Pl. 5). Raportul dintre partea exterioară a valului și bermă nu se distinge prea clar. Totuși, porțiunea cuprinsă între metrii 15,30 și 18,20 poate fi considerată bermă castrului. Ușor înclinată spre *fossa*, ea este acoperită cu un strat de pământ, gros de aproape 1 m, revărsat din *agger*. Extins peste șanțul de apărare, acest strat conține zgură de fier și pete (lentile) de pământ negru, care a avut contact cu focul. Nivelul bermei se găsește chiar pe pământul galben, neumblat.

Șanțul de apărare (fossa) (Pl. 5). Mai mic decât ne așteptam să fie la un castru de legiune, acesta are lățimea maximă de 6 m (între metrii 18 și 24) și adâncimea de 2 m. El este umplut până la nivelul de 1,10 m cu pământ negricios, amestecat cu bucățele de zgură de fier, ici-colo găsiindu-se și bucăți de țigle romane. Mai sus, până la nivelul de

călcare actual, umplutura este formată din pământ gălbui, scurs din *agger*. Panta interioară a șanțului – în partea ei superioară – este mai lungă și mai lină decât cea exterioară, care apare mai scurtă și mai abruptă. Dar jumătatea inferioară a șanțului are marginile verticale, fundul larg și orizontal, formă pe care nu am mai întâlnit-o la alte caestre romane din Dacia. Resturile arheologice descoperite în șanț se reduc la bulgări de zgură de fier și la câteva fragmente de țigle romane. Ceramica sau alte obiecte lipsesc cu totul.

La distanță de 5 m de la capătul nordic al secțiunii, am deschis o nouă secțiune, în prelungire (8 × 1 × 0,80 m), spre a vedea dacă nu cumva castrul avea două *fossae*. Rezultatul a fost negativ: castrul avea aici o singură *fossa*.

În concluzie, această secțiune a cuprins toate elementele incintei și în ea se poate vedea clar întreg sistemul de fortificație de pe latura de nord a castrului. Cert rămâne faptul esențial că pe această latură castrul era prevăzut cu un singur șanț de apărare și nu avea zid de piatră, situație care se va întâlni și pe celelalte laturi.

Secțiunea II (15,20 × 1 × 3,60 m), Pl. 7; efectuată în 1965; orientarea E-V. A fost săpată pe latura scurtă de vest a castrului, între colțul nord-vestic și poartă, în grădina lui Lazăr Petru (nr. casei 35). Această secțiune s-a deschis cu scopul de a constata dacă și pe această latură lipsește zidul de piatră la incintă, dacă și celelalte elemente ale castrametației sunt identice sau similare cu cele de pe latura nordică, observate în secțiunea precedentă.

Precizăm că și aici lipsește zidul de incintă, iar șanțul de apărare are aceeași formă ca și cel de pe latura de nord. Mai menționăm că din cauza culturilor de legume, am fost nevoiți să trasăm această secțiune numai peste *fossa*, bermă și panta exterioară din *agger*. Restul incintei s-a cercetat prin săpătură abia în anul 1967, dar constatările făcute atunci le expunem aici, în continuare.

Înainte de a prezenta elementele de fortificație întâlnite, remarcăm că, spre deosebire de prima secțiune, în acest loc nu se constată deranjamente prea mari. În partea interioară a valului de pământ și în șanțul de apărare se observă un proces de nivelare lentă, fără răscoliri sau alte scormoniri medievale-moderne. Notăm însă că *agger*-ul apare aici mult mai aplatizat decât pe latura nordică. Descriem secțiunea de la vest spre est, adică dinspre exterior spre interior.

Șanțul de apărare prezintă și aici forma interesantă și curioasă a celui de pe latura nordică, având lățimea de 6 m și adâncimea de 2 m, în raport de nivelul solului antic. Mergând de jos în sus,

pe verticală, observăm că el este umplut, până la nivelul de 1,35 m, cu un pământ negru-castaniu. Mai sus se află o fâșie alveolată de pământ negru, groasă de 0,86 m, care căpăcuieste gura șanțului. Această fâșie de pământ, subțindu-se treptat, se întinde până la metrul 5 și ea face parte din umplutura șanțului, numai că pământul ei are o culoare puțin mai închisă. Pe orizontală, ea corespunde cu nivelul de călcare roman. Deasupra fâșiei menționate se află un strat de pământ galben, compact, bine tasat, steril din punct de vedere arheologic, care este o scurgere evidentă din *agger*. Între acesta și solul vegetal actual se intercalează o depunere de pământ negricios-cenușiu, care se îngroașă până la 0,80 m deasupra șanțului și se subțiază treptat până la dispariția pe panta valului, la 8,40 m.

Berma, deși mai greu, se poate distinge totuși între metrii 5 și 7,50, unde terenul apare ușor înclinat spre *fossa*. Nivelul ei aproape se confundă cu suprafața pământului galben, virgin.

Valul de pământ, pe panta sa exterioară se prezintă foarte clar, nederanjat (Pl. 7). Format din pământ galben, dens, acesta are înălțimea de 1,40 m deasupra solului antic. Înălțimea lui scade gradual spre șanț și atinge punctul zero la marginea exterioară a acestuia. Pe panta interioară, în schimb, valul a suferit unele deranjamente în epoca romană, după plecarea legiunii, când funcția sa militară încetase. Așa se explică prezența în val a unor răzlețe pietre de carieră, bucăți de țigle și cărămizi, asociate cu ceramică romană roșie și neagră, de bună calitate. Această situație se observă foarte bine în secțiunea II continuată în 1967, în grădina lui Gheorghe Popovici (nr. casei 36). Nu s-au păstrat urme de palisadă, deși săpătura a fost atent observată.

Rigola s-a prins în prelungirea secțiunii II (Pl. 8) și se concretizează printr-un șanțuleț larg de circa 1 m, care pleacă de la nivelul solului antic și se adâncește vreo 90 cm în pământul galben, neumbat. În pământul de umplură al rigolei, negru-castaniu, se aflau bucățele de cărbune, sfărâmaturi de țigle, de cărămizi și cioburi de vase romane, pe care le considerăm, și aici, post-castru.

Via sagularis, în acest loc, nu este pietruită. Ea se conturează la adâncimea de 0,95 m pe o lățime de circa 4 m, printr-un pământ mai tare, dens și mai greu la săpat decât cel din apropierea ei. Observăm că materialul arheologic descoperit în această secțiune este foarte sărăcăcios și se reduce la puține cioburi de vase romane.

Secțiunea III (15 × 2 × 2,40 m); Pl. 9 și 10; efectuată în 1965; orientarea E-V. Ea se află în grădina lui Hucera Ștefan (nr. casei 44) și a fost

deschisă aici spre a identifica clădirea comandamentului (*principia*), care presupuneam că se găsește în locul respectiv, unde terenul prezenta o ridicare mai pronunțată. Precizăm că în trecut *principia* nu a fost localizată în perimetrul castrului prin săpături arheologice sistematice. În continuare, prezentăm detaliat profilul, constatările și descoperirile din interiorul secțiunii.

La capătul ei de vest, prin deschiderea unei case, s-a identificat capătul unui zid din blocuri de calcar frumos ecarisate, care are direcția E-V (Pl. 9 și 10). Zidul, gros de 0,90 m, a fost scos în epoca modernă și din el nu au rămas decât șase blocuri mari, de formă aproape cubică. Fundația zidului, făcută din pietre mai mici legate cu mortar, are grosimea de 1,20 m și este așezată pe la 1,40 m adâncime, pe un strat de pământ compact, neumbat, de culoare castanie. El mergea perpendicular pe un alt zid, gros de 1 m, a cărui fundație se găsea la 2,40 m adâncime față de nivelul solului actual. Și acest zid a fost scos complet, dar locul se vede foarte bine în profilul secțiunii, unde a rămas moloz și pietre, amestecate cu pământ de umplură. În restul secțiunii, de la metrul 5 și până la capăt, nu s-au întâlnit alte ziduri. În schimb, pe această distanță, la adâncime de 1 m, a apărut un strat de pietriș mărunț și nisip, perfect orizontal, gros de 3–5 cm, pe care îl considerăm suprafața curții interioare (*atrium*) a clădirii comandamentului. Remarcăm că piatra din ziduri este de două categorii: una calcaroasă, sfărâmicioasă, ușor de prelucrat și alta dură, rezistentă, mult mai bună pentru construcție. În ziduri și dărâmături ambele categorii s-au găsit împreună.

Din punct de vedere stratigrafic, notăm aici existența posibilă a două niveluri de construcție. Primul ar putea fi reprezentat de curtea interioară și de un strat de pământ castaniu cu urme de lemn ars și înroșit la foc, iar al doilea s-ar contura printr-un brâu gros de pământ amestecat cu mortar, olane multe și bucăți de țigle, unele purtând ștampila legiunii *IIII Flavia*. Și aici sunt prezente urme de incendiu.

Materialul arheologic descoperit constă din: cioburi de vase romane (puține), o balama de ușă, câteva piroane de fier, olane și țigle (șapte cu ștampila LEG IIII FF). Cărămizile lipsesc sau apar doar sporadic.

Pământul neumbat începe la 1 m adâncime. În partea lui superioară are o culoare castanie și este lipicios, iar, cu cât crește adâncimea, el capătă o culoare gălbuie și este mult mai cleios.

Secțiunea IV (24 × 2 × 1,50 m); Pl. 11; efectuată în 1966; orientarea E-V. Este amplasată pe latura

scurtă de est în grădina lui Șest Nicolae (nr. casei 6) și Țegrea Gheorghe (nr. casei 5).

Plecând de-a lungul secțiunii din exterior spre interior și examinând elementele incintei, se constată similitudini, dar și unele diferențieri față de secțiunile precedente, trasate peste laturile de nord și de vest ale castrului. Precizăm că și pe această latură lipsește zidul de piatră.

Șanțul de apărare (fossa) prins în proporție de 90 %, între metrii 20 și 24, are deschiderea maximă de 6 m și adâncimea de 1,80 m, în raport de suprafața antică a terenului. Plin cu pământ negru-castaniu, fără material arheologic, șanțul diferă față de cel din secțiunile I și II prin faptul că are formă regulată, aproape triunghiulară. Forma de *fossa punică* este foarte clară (Pl. 11).

Locul bermei, ușor înclinat spre exterior, se poate plasa între metrii 16,50 și 18,10, corespunzând nivelului antic de sub valul de pământ.

Agger-ul, format din pământ galben, compact și înalt acum de 1,20 m, se găsește între metrii 7 și 16,50 ai secțiunii. În interiorul lui nu s-au descoperit urme ale unei structuri de lemn ori de palisadă și niciun fel de materiale arheologice. Pe partea lui interioară, în epoca modernă, s-au săpat două gropi de către localnici, care căutau probabil piatră de construcție.

Rigola se pare că se află între metrii 6 și 7, unde a fost distrusă de o groapă medievală-modernă.

Via sagularis, nepietruită, se conturează între metrii 2 și 6, unde s-a întâlnit un strat de pământ bine bătătorit, la a cărui margine interioară a pătruns o groapă în epoca modernă.

Materialul arheologic descoperit este extrem de sărăcăcios și se reduce la puține fragmente ceramice romane de culoare roșie și cenușie.

Secțiunea V; Pl. 12; efectuată în 1966; orientarea E-V. S-a săpat în ulița satului, în fața casei cu nr. 51, proprietatea lui Ogârlaci Gheorghe (Popa). În capătul de vest s-a dat peste un zid gros de 1 m, făcut din piatră de carieră, legat cu mortar. Zidul are direcția nord-sud. Nu a fost urmărit prin deschiderea unei case, dar porțiunea prinsă în secțiune arată că era un zid puternic al unei importante clădiri din castru, despre rolul căreia nu se pot face acum precizări. În jurul acestui zid și în restul secțiunii au ieșit la iveală ceramică romană obișnuită, puține bucăți de cărămidă, olane și multe țigle fără ștampilă. Nu s-au constatat urme de incendiu.

Secțiunea VI (10 × 2 × 2,80 m); Pl. 13; efectuată în 1967; orientarea E-V. Se află în grădina lui Laiu Ion (nr. casei 46) și a fost trasată peste bombarea terenului actual, unde se găsește clădirea comandamentului (*principia*). Secțiunea a traversat două

ziduri paralele, situate la distanța de 4 m unul de altul și având direcția est-vest. Primul zid a fost scos complet de localnici, dar locul său se vede foarte clar în profilul secțiunii. Al doilea zid, aflat la sud de precedentul, a fost urmărit, spre est și vest, prin deschiderea a două case adecvate. Acesta este construit prin blocuri de piatră de carieră legată cu mortar, are grosimea de 0,90 m, înălțimea păstrată de 1 m și se sprijină pe o temelie groasă de 1,05 m și înaltă de 1 m, făcută și ea din piatră de carieră prinsă cu mortar. Avem aici un zid care, împreună cu fundația, se păstrează acum pe înălțimea de 2 m. În clădirea comandamentului el apare ca un zid important. Notăm că în caseta de est zidul este întrerupt de pragul unei încăperi. De lângă acest prag se îndreaptă spre sud un zid de legătură (despărțitor), al cărui traseu nu a fost urmărit. Se pare că aici era partea nordică din *principia*, care urmează să fie decopertată prin cercetări viitoare. Deocamdată, ea rămâne doar identificată. Mai observăm că pavimentul încăperilor, aflat lângă zidurile menționate, a fost puternic deranjat, dar nivelul de călcare se poate determina la 1 m adâncime, printr-o dungă de mortar compact. Peste tot s-a înregistrat multă arsură, fapt care dovedește aici un puternic incendiu.

În săpătură s-au descoperit țigle, olane și puține cărămizi. Comparativ, țiglele sunt cele mai numeroase. Unele dintre ele poartă ștampile (LEG IIII FF), toate fragmentare, plasate în chenar dreptunghiular sau în *tabula ansata*. Olăria se reduce și ea la puține fragmente de vase, gri fine și negricioase-cenușii, zgrunțuroase, de calitate inferioară. Dacă menționăm câteva piroane și scoabe de fier, o verigă de aramă și bucățele de fier atipice, încheiem sărăcăciosul inventar arheologic al secțiunii.

Secțiunea VII (13 × 2 × 2,50 m); Pl. 14 și 15; efectuată în 1967; orientarea E-V. Situată în grădina lui Ogârlaci Simion (nr. casei 43), ea a arătat că în acest punct au avut loc puternice și extinse răscoliri, făcute de săteni în epoca medievală-modernă. Se pare că aici ne găsim la marginea de nord a aripei stânga din clădirea comandamentului. În secțiune s-a dat peste locul a două ziduri scoase de localnici pentru piatră de construcție, ziduri care mergeau pe direcția nord-sud; distanța între ele era de 7,80 m. Pe anumite porțiuni, deranjate și ele, la adâncime de numai 30–35 cm, s-au găsit bucăți de paviment în *opus signinum*. Segmentul de zid, aflat în partea de est a secțiunii, umde era mai puțin distrus, a fost urmărit 7,60 m spre nord, dar partea lui de elevație lipsea complet și chiar fundația era răscolită.

Și în această secțiune remarcăm cantitatea redusă a olăriei, olanelor și cărămizilor romane. Doar țiglele erau mai numeroase, unele având sigla

clasică a legiunii. Materialul arheologic mărunț lipsește și el, în afară de câteva piroane și scoabe de fier.

Secțiunea VIII (12 × 0,90 × 0,80 m); efectuată în 1967; orientarea E-V; în grădina lui Lazăr Petru (nr. casei 35). A fost plasată pe latura de vest a castrului, în fața porții care și acum se vede foarte bine pe teren (lățimea circa 8–10 m), cu scopul de a controla dacă șanțul de apărare continuă sau nu, fără întreruperi și aici, unde apreciem că era *porta praetoria*. Rezultatul: în locul respectiv nu s-a întâlnit nici urmă de șanț și val, ambele elemente de fortificație lipsind cu desăvârșire. În săpătură a apărut același pământ nemișcat, compact, foarte tare care începe sub solul vegetal și este complet steril din punct de vedere arheologic. Constatarea aceasta reprezintă dovada că aici exista poarta de vest a castrului și anume *porta praetoria*. De altminteri, și *principia* ocupă în castru o poziție clasică, mai retrasă spre est, către *porta decumana*, ceea ce constituie o confirmare.

Secțiunea IX (32 × 1 × 2 m); Pl. 17; efectuată în 1968; orientarea E-V. S-a trasat în grădina lui Șest Alexandru (nr. casei 59), peste dâlma de sud a terenului actual, unde am apreciat că se află latura stângă din *principia*, orientată spre vest. Secțiunea nu a dat rezultatele așteptate. Totul este răscolit. Zidurile (patru la număr) au fost scoase complet, cu excepția unuia, din care se mai păstrează un rând de pietre din temelie. Ele aveau direcția est-vest. Locul lor se vede foarte clar la baza și în pereții secțiunii. Socotind măsurătorile de la sud spre nord, locul zidurilor scoase apare între metrii 11–12, 17–18, 23–24 și 27–28, rezutând o distanță de 5 și 3,50 m între ele, distanță care corespunde cu dimensiuni ale încăperilor în această parte a clădirii. Remarcăm că și aici există multe urme de incendiu, îndeosebi în centrul și în jumătatea de nord a secțiunii, reprezentate prin cărbuni, pământ ars și cenușă.

Materialul arheologic descoperit este puțin și se reduce la sporadice fragmente ceramice romane, mai ales de culoare roșie, câteva piroane și cuie de fier, bucăți de olane și de țigle, unele cu sigla LEG IIII FF.

Secțiunea X (38 × 1 × 2 m); Pl. 18; efectuată în 1968; orientarea N-S. Se află în grădina lui Hucera Ștefan (nr. casei 44) și traversează partea de nord a clădirii comandamentului și pătrunde în curtea interioară circa 12 m. Curtea interioară se găsește la o adâncime de 0,75-0,85 m și se concretizează printr-un strat orizontal de nisip și de prundiș, *in situ*. Peste acest nivel se suprapune un strat de pământ negru, impregnat cu mortar și moloz. Între metrii 11 și 14 s-a dat peste o groapă

modernă, făcută de cei care au scos zidul roman pentru piatră de construcție. Locul acestuia se distinge clar în profil, între metrii 11 și 12,50. El avea direcția E-V și marginea *atrium* pe latura sa de nord. Între metrii 14 și 17 s-a găsit multă dărâmtură, formată din pământ puternic prăfuit și înroșit de foc, arsură, numeroase bucăți de olane și țigle, acestea din urmă cu ștampila LEG IIII FF, plasată în chenar dreptunghiular. Sub dărâmătura respectivă se afla o dungă continuă de pământ ars, de culoare neagră-cafenie, care forma nivelul de călcare roman în timpul existenței și distrugerii clădirii. Dărâmătura aceasta, în partea de nord, era mărginită de un alt zid, din care s-a scos toată piatra în epoca modernă. Este vorba aici de o încăpăre de pe aripa dreaptă a clădirii, ale cărei dimensiuni și funcționalitate urmează să fie precizate în viitor. Aici, pe stratul de arsură, sub dărâmătura cu țigle și olane, s-a descoperit un coif militar roman, întreg, așezat cu calota în sus. Între metrii 20 și 25 se afla altă dărâmtură, de dimensiuni ceva mai mari, care prezintă toate trăsăturile celei precedente. Și această dărâmtură se găsește între două ziduri scoase în epoca modernă. Avem aici altă încăpăre, adiacentă. Relevăm că nivelul antic se găsește la ambele dărâmături pe aceeași orizontală.

Lângă zidul de nord al celei de a doua dărâmături, s-a descoperit un cuptor rotund-oval, cu diametrul maxim de 1,75 m. El avea calota de lut ars, prăbușită pe vatră. Din aceasta s-a păstrat numai o parte din circumferință, pe o înălțime de 0,40 m. Ea avea grosimea de 10 cm, la bază. Peste partea nordică a cuptorului, aproape complet distrusă, erau îngrămădite pietre mărunte de carieră și bucăți de țigle, sub care a apărut vatra cuptorului, netedă și cu slabe urme de cărbune. Cu 1,50 m mai la nord de cuptor s-a dat peste locul unui alt zid scos, care mergea în direcția E-V. Nu știm acum la ce a servit acest cuptor de lut și dacă el poate fi pus în legătură cu un *prae-furnium* sau dacă este post-castru, ceea ce se va putea lămurii prin cercetări viitoare în *principia*.

Din această secțiune rezultă că distanța între zidurile extreme de pe aripa din dreapta a clădirii măsoară circa 18 m, distanță care corespunde cu lățimea pe care o avea *principia* pe latura din dreapta curții interioare. Considerând că și latura stângă a clădirii avea aceeași lățime și adăugând pe cea de circa 24 m din *atrium*, obținem lățimea totală a clădirii comandamentului, care atinge aproximativ 60 m.

Materialul arheologic ieșit la iveală și aici este puțin: câteva fragmente ceramice obișnuite, coiful amintit, o mărgea mică de bronz, olane și foarte multe țigle. Lipsește constant cărămida, încă o

dovadă că *principia* era construită din piatră și acoperită cu țigle.

Secțiunea XI (15 × 2 × 1,9 m); Pl. 19; orientarea E-V. S-a săpat în grădina lui Șest Trăilă (nr. casei 42), peste dâlma răsăriteană, vizibilă pe teren, unde apreciam că se plasează latura estică a clădirii comandamentului. Ca și în secțiunea anterioară, s-a surprins dărâmătură de țigle și olane în amestec cu pământ roșu, limitată de două ziduri – ambele scoase până la temelie – ale unei încăperi. Toată dărâmătura se află pe nivelul antic, marcat de o fâșie de pământ ars, negru-cafeniu. Și aici, ca peste tot în *principia*, lipsesc în general cărămizile, iar ceramica este foarte redusă cantitativ și puțin variată tipologic. În stratul de dărâmătură s-a găsit o monedă imperială de bronz (foarte uzată) și un fund de opaiț roșu, cu ștampila FORTIS.

Secțiunea XII (6 × 0,80 × 1 m); orientarea N-S. S-a trasat în fundul grădinii lui Ogârlaci Trăilă (nr. casei 15), peste latura lungă dinspre Bârzava, acolo unde valul de pământ se întrerupe, formându-se o poartă, la fel cu cea de pe mijlocul laturii scurt de vest. Am căutat să vedem dacă șanțul de apărare se întrerupe sau nu în locul respectiv. Ca și pe latura de vest, săpătura a arătat că stratul de pământ din fața porții este nemișcat. Așadar, șanțul castrului se întrerupe, ceea ce dovedește că în acest punct se afla *porta principalis dextra*, situată la distanță de 170 m de colțul de nord-vest al castrului.

Materiale descoperite în săpături

În cursul investigațiilor din anii 1965–1968 s-au descoperit puține materiale arheologice față de ceea ce ne așteptam să scoatem la lumină în castrul legiunii IIII Flavia, chiar dacă ea a stat la Berzovia relativ puțin. Deși reduse cantitativ și în general cunoscute ca tipologie, totuși aceste materiale – și altele ieșite la iveală ulterior – contribuie la îmbogățirea cunoștințelor arheologico-istorice și la sporirea ori confirmarea datelor despre castru și despre activitatea acestei legiuni la nordul Dunării.

În cele ce urmează prezentăm, foarte pe scurt, aceste materiale, la care adaugăm unele din alte săpături și achiziții, provenite tot din castru, păstrate acum în Muzeul din Reșița (Pl. 23–27) și publicate recent de Ov. Bozu¹⁹.

¹⁹ Ov. Bozu, *Catalog, passim*. Consider necesară precizarea că Muzeul din Reșița a răspuns prea târziu la rugămintea de a-mi pune la dispoziție, pentru publicare, puținele materiale descoperite în 1965–1968, fapt care m-a determinat să reproduc piesele din Pl. 23–24 după Ov. Bozu, *op. cit.* Aceste piese provin cele mai multe din alte săpături efectuate în castru, dar specificarea respectivă lipsește. Oricum, reproducerea lor aici am socotit-o utilă pentru cercetătorii interesați de materialele descoperite în acest castru al legiunii.

Țigle și cărămizi (Pl. 20), fragmentare și întregi, cu ștampila LEG IIII FF, în opt variante, descoperite cu zecile în *principia* (sect. III, VI, VII, IX, X, XI). Lipsesc în secțiunile de pe curține. Ștampilele au, de regulă, literele înalte de 1,3–2 cm; sunt așezate în cartuș dreptunghiular și, mai rar, în *tabula ansata*. În literatura mai veche se menționează și o ștampilă fără chenar, variantă care nu a fost întâlnită în ultima vreme.

Un opaiț de culoare roșie-cărămizie, din care se păstrează numai baza cu ștampila FORTIS (sect. XI).

Alte două opaițe (Pl. 24/3,6), reproduse și descrise de Ov. Bozu (*Catalog*, p. 41, nr. 89–90).

O monedă de bronz, probabil de la Traian, foarte slab conservată, dificil de identificat (sect. IX).

Coif din tablă de fier, de tip Weisenau-Haguenu, găsit în 1968, în *principia* (sect. X), la adâncimea de 0,90 m, sub un strat de dărâmătură cu urme de incendiu, plin de țigle, olane și cărămizi sfărâmate. Restaurat (Pl. 21), el are dimensiunile: înălțimea 11,5 cm, diametrul calotei 20 cm și lățimea maximă la apărătoria de ceafă 34 cm. În bună stare de conservare, coiful se datează în primele două decenii ale secolului II, dar întreaga serie a coifurilor de acest tip se încadrează în sec. I–II²⁰.

Două chei romane de bronz, fragmentare, provenite din *principia*.

O balama de ușă, fragmentară, descoperită în *principia* (sect. III).

Piroane, cuie și scoabe de fier, găsite frecvent în *principia*, multe aparținând fazei de lemn.

Ceramica romană descoperită în castru (Pl. 22–24) se dovedește a fi puțină și fără prea multe categorii, tipuri sau variante. Lipsesc în general sigillatele locale și cele de import, cel puțin deocamdată. Lipsește de asemenea ceramica dacică, prezentă în foarte numeroase castre auxiliare din Dacia.

Ceramica romană cunoscută acum provine în marea ei majoritate din ruinele clădirii comandamentului (*principia*) și ea se poate categorisi în următoarele grupe mari:

Grupa I

Ceramică roșie-cărămizie, de calitate superioară, de forme și cu utilizări diverse, dar mai ales oale, castroane, cupe, vâscioare-pahar, farfurii, platouri, opaițe. Recipientele sunt bine arse și, de regulă, lipsite de ornamente. De remarcat este faptul că tipurile de vase din care provin cioburile respective se întâlnesc în sec. I–II în Moesia Superior și

²⁰ Vezi D. Protase, L. Petculescu, Coiful roman de la Berzovia, în *Banatica*, III, 1975, p. 85–89.

Pannonia Inferior, dar ele se regăsesc și în castre, așezări, cimitire și vile rustice din Dacia în sec. II și chiar în prima jumătate a veacului următor.

Grupa II

Ceramică de culoare cenușie, fină, bine și uniform arsă, în general lipsită de ornamente, făcută din pastă bine aleasă și rezistentă. S-a găsit în cantitate foarte mică, iar fragmentele existente provin din cupe, farfurii, castroane, fructiere, frecvente în spațiul provincial din Dacia în sec. II–III.

Grupa III

Ceramică cenușie-negricioasă, modelată cu roata din pastă cu impurități, bine (dar neuniform) arsă, aspră la pipăit, friabilă, inferioară calitativ celei din grupa precedentă. Aici se încadrează o bună parte din ceramica găsită în castru, iar fragmentele de vase descoperite aparțin unor oale cu sau fără toartă și unor capace cu mâner rotund. Această categorie de olărie este prezentă peste tot în Dacia Romană, cu deosebire în mediul rural.

Dat fiind faptul că în săpăturile noastre la Berzovia s-a descoperit foarte puțin material ceramic și, în general, sub formă de fragmente, nu ne-am propus să dăm analogii și să facem aici o tipologie sau cronologie amănunțită a pieselor, care sunt frecvente în Moesia Superior și Pannonia Inferior, precum și în Dacia Romană, în sec II–III²¹.

Relevăm doar împrejurarea că, în cazul de față, se poate marca cu certitudine o etapă scurtă din cronologia materialelor ceramice în cauză: primele două decenii ale secolului II, când legiunea *III Flavia* a stat în Dacia. Este o jalonare cronologică utilă, valabilă de altminteri și pentru celelalte piese arheologice.

Trupa cantonată în castru

Încă de la sfârșitul sec. XIX, așa cum am menționat deja, se știe că unitatea militară care a staționat în castrul Berzobis a fost legiunea *III Flavia*²², fapt confirmat de toate cercetările și studiile ulterioare. Datele de care dispunem acum nu atestă în castru – concomitent, înainte sau după legiune – și altă trupă, cum total nejustificat se presupune din partea unor autori²³, fără nici un alt document

²¹ Lucrările – articole, studii, monografii – privind ceramica romană din aceste trei provincii romane sunt extrem de numeroase și în general cunoscute specialiștilor în materie, motiv pentru care nu ne-am propus citarea lor aici, considerând că ar fi o încărcătură prea mare pentru un stoc ceramic mai mult decât modest. Referitor la Dacia Romană, ca repere bibliografice menționăm: D. Protase, *Soporu*, p. 47–57; *idem*, *Obreja*, p. 185–196; Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976; I. Mitrofan, *Micăsasa, passim*; Protase et alii, *Ilișua*, ppl. XXIV–LVI; Viorica Rusu-Bolindeț, *Napoca, passim*.

²² Vezi G. Téglás, *supra*, notele 1 și 4.

²³ M. Moga, *op. cit.*, p. 57–58. Vezi mai sus și notele 7–11.

epigrafic sau de altă natură. Despre legiunea *III Flavia* există acum o documentație – date, interpretări – cu mult mai bogată, fapt care pune într-o lumină mai clară prezența ei și activitatea la nordul Dunării²⁴.

Componentă a armatei Moesiei Superior, cu garnizoana la Singidunum, legiunea a luat parte la cele două războaie dacice ale lui Traian și apoi a rămas în noua provincie până în anul 118–119, când Hadrian a transferat-o în vechea sa garnizoană sud-dunăreană.

Din timpul celor 18 ani cât a stat în Dacia, legiunea a lăsat – nu și la Berzovia – câteva inscripții pe piatră la Sarmizegetusa Regia, Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Drobeta și zeci de ștampile pe țigle și cărămizi, descoperite în Banat, Transilvania și în Oltenia (la Drobeta)²⁵.

În afară de Berzovia, un alt castru de pământ cu *principia* de piatră, având suprafața de circa 24 ha, se cunoaște și la Ulpia Traiana, pe locul viitoarei capitale romane.²⁶ Unii autori – după spăturile noastre din anii 1965–1968 – susțin că aici s-a stabilit mai întâi și a stat legiunea până în anul 108, când s-a mutat la Berzovia.²⁷ La Sarmizegetusa Regia (Grădiștea de Munte) legiunea este de asemenea documentată prin trei inscripții pe piatră (nu și tegulare).²⁸ Ea a trimis acolo în anul 102 un detașament de ocupație, alături de cele ale legiunilor II Adiutrix și VI Ferrata, dat fiind că la înche-

²⁴ Despre legiunea *III Flavia*, înființarea ei în anul 70, staționarea în Dalmația (a. 70–86) și Moesia Superior (86–101), E. Ritterling, *s.v. Legio*, RE, XII, 1924, 1540–1542. Referitor la vestigiile și activitatea legiunii la nordul Dunării (101–118), D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 47–72, iar despre prezența unei vexilații a acesteia la Sarmizegetusa Regia, I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 429–435; *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 337–342; *ActaMN*, 26–30, I/1, 1989–1993, p. 19–25. Cu privire la legiunea *III Flavia* în ansamblu, trimitem la lucrarea monografică a Doinei Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, p. 141–230. Vezi și C. H. Opreanu în *Dacia Augusti Provincia*, (ed. E.S. Teodor, O. Țentea), București, 2006, p. 51–74.

²⁵ D. Protase, *supra*, nota 7.

²⁶ H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 13–14, 18.

²⁷ N. Gostar în *Apulum*, IX, 1971, p. 318–320; Doina Benea, *op. cit.*, p. 153–156; H. Daicoviciu, D. Alicu, *loc. cit.* N. Gostar are meritul de a fi afirmat prima oară că legiunea s-a stabilit inițial la Ulpia Traiana și apoi, în anul 108, s-a mutat la Berzovia, idee preluată și susținută cu unele considerente noi și de Doina Benea. Notăm că Gostar a arătat și situațiile similare de la Emona, Poetovio, Oescus, Thamugadi, unde, după plecarea legiunilor cantonate acolo, pe locul castrelor s-au întemeiat coloniile respective, la fel ca la Ulpia Traiana.

²⁸ D. Protase în *ActaMN*, IV, 1967, p. 53–56.

ierea primului război dacic capitala lui Decebal căzuse în mâna romanilor.²⁹

Chestiunea, dacă legiunea *III Flavia* era cantonată în primii ani (101–108) la Ulpia Traiana și abia după aceea a fost dislocată la Berzovia, a primit un răspuns pozitiv încă acum câteva decenii.³⁰ Această opinie pare logică și este cea mai plauzibilă, deoarece la Ulpia Traiana s-a precizat convingător existența unui mare castru de pământ (*castra stativa*) cu *principia* de piatră (devenită apoi *forum* al Sarmizegetusei romane), care putea adăposti în bune condițiuni efectivele legiunii. Contextul istoric și vestigiile acesteia (inscripții, ștampile tegulare etc.) confirmă plenar atare situație. Astfel, este de admis că la Berzovia se afla nu primul – cum am susținut și noi în trecut, când la Ulpia Traiana se preconiza doar o vexilație a legiunii –, ci al doilea castru construit de *legio III Flavia*, tot de pământ și cu *principia* de piatră. Aici a stat timp de zece ani (108–118/119), până la retragerea în vechea sa garnizoană de la Singidunum. Dacă legiunea a construit castrul de la Berzovia (*castra aestiva*) în primăvara anului 101, înainte de a ajunge și a se stabili la Ulpia Traiana în același an, revenind în Banat în 108 – până atunci castrul fiind ocupat eventual de trupe auxiliare – rămâne o simplă ipoteză, deoarece acum nu există niciun fel de document în acest sens.³¹ Staționarea legiunii la Berzovia numai până în anul 114³² sau până prin 162³³ – cum se presupunea și se afirma uneori – de mult s-a dovedit că nu se poate susține, acceptându-se în general anul 118–119, când a avut loc reorganizarea politico-administrativă a Daciei efectuată de Hadrian, în condițiile istorice cunoscute.³⁴

Considerații finale

În urma săpăturilor și studiilor arheologico-istorice, precum și a diferitelor opinii exprimate de-a lungul timpului, apreciem că despre castrul de la

Berzovia se pot face acum unele precizări, care au la bază o documentație îmbunătățită, dar și supusă unei reexaminări adecvate realităților constatate obiectiv la fața locului.

Chiar de la începutul cercetărilor noastre s-a făcut dovada peremptorie, prin cele trei secțiuni trasate peste laturile de nord, de est și de vest, că acest castru, ca și cel de la Ulpia Traiana, nu a fost reconstruit din piatră, ci a rămas cu incinta din val de pământ (*Holz-Erde-Mauer*), având în față un singur șanț de apărare. În scurta sa existență, ca garnizoană de legiune (108–118/119), aceasta a fost singura lui fază de construcție, fără alte modificări majore.

Clădirea comandamentului (*principia*), mai stăruitor cercetată prin săpături sistematice, după o fază de lemn, a fost edificată din piatră pe același loc, unde s-au înregistrat și urmele unui puternic incendiu care a mistuit-o, fără a mai fi refăcută. Orientarea clădirii era spre vest, așa cum în 1965 arătau pe teren poziția ei și cele două porți – considerate de noi *principalis dextra* și *praetoria* – sau spre est, cum ar arăta unele încăperi din partea ei posterioară, precum se afirmă în urma săpăturilor din ultima vreme. Un răspuns indiscutabil se așteaptă de la viitoare investigații.

După cum rezultă din cercetările făcute în sec. XVIII și din unele constatări și observații din ultimele decenii, în interiorul castrului există ruine și de la alte clădiri de piatră, a căror funcționalitate și fixare topografică în castru rămân de cercetat și stabilit în viitor.

Urmele de incendiu din *principia* și din alte puncte din castru arată că acesta a suferit o puternică distrugere în faza sa finală.

După retragerea legiunii *III Flavia* de la Berzobis în vechea sa garnizoană sud-dunăreană de la Singidunum, pe locul castrului și al canabelor s-a dezvoltat o așezare civilă, căreia considerăm că îi aparțin toate materialele arheologice și monedele ulterioare anului 118–119, precum și unele deranjamente. De o trupă auxiliară, care ar fi staționat la Berzovia înainte de stabilirea sau după plecarea legiunii, nu poate fi vorba, deoarece nu există deocamdată niciun fel de document în acest sens. Toate materialele documentare, cu caracter militar, cunoscute acum la Berzovia se leagă numai de staționarea și activitatea legiunii *III Flavia felix*.

²⁹ D. Protase, Quand la capitale de Décébale est-elle tombée aux mains des Romains? Un nouveau point de vue, în *EphNap*, VII, 1997, p. 89–100.

³⁰ Vezi supra, nota 27.

³¹ Cf. Doina Benea, *op. cit.*, p. 154, care se raportează însă la perioada dintre cele două războaie dacice; N. Gudea, în *JRGZM*, 44, 2, 1997, p. 30; Doina Benea, *op. cit.*, p. 158 (cu bibliografie).

³² Doina Benea, *op. cit.*, p. 158.

³³ O. Răuț, O. Bozu, *Armata romană în Banat în Studii și comunicări de istorie, Caransebeș*, I, 1979, p. 195–217.

³⁴ D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 51, 65, 67; *Istoria Românilor*, vol. II, București, 2001, p. 104–105. Trebuie să precizăm că și această dată a plecării legiunii din Dacia se bazează numai pe contextul istoric și pe situația arheologică din zonă. Deocamdată, lipsește orice document epigrafic sau de natură literară, în această privință.

**DAS LAGER DER LEGION IV FLAVIA VON
BERZOVIA. DIE AUSGRABUNGEN
DER JAHRE 1965–1968**
(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht die Resultate der Ausgrabungen, die er in den Jahren 1965–1968 in Berzovia geleitet hat und bezieht sich auch auf die neueren Grabungen. So fasst er den aktuellen Stand der Kenntnisse über dieses Legionslager und die Stationierung der Legion IV Flavia in Berzovia zusammen.

Im ersten Kapitel werden die Ausgrabungen – die eher den Charakter von Probegrabungen hatten – aus den Jahren 1961–1962, 1969–1970 und 1998–2001 (die Letzteren hatten ein größeres Ausmaß) dargestellt. Der Verfasser äußert einige kritische Bemerkungen zu den Ergebnissen dieser Untersuchungen und schlägt wahrscheinlichere oder gar sicherere, in der Fachliteratur akzeptierte Schlussfolgerungen betreffend das Lager und die Legion.

Die Ausgrabungen von den Jahren 1965–1968 bestanden aus 12 Schnitten, von welchen drei über die Nord-, Ost- und Westseite, eins an der porta praetoria, ein weiterer Schnitt an der porta principalis dextra, eins in der retentura und sechs Schnitte in den principia durchgeführt wurden (s. die Abbildungen). Alle Schnitte werden ausführlich beschrieben, mit allen Bemerkungen, Feststellungen und Ergebnissen. Die Länge aller Schnitte betrug insgesamt 218 m und es wurden 480 m³ ausgegraben und archäologisch untersucht.

Die wichtigsten Resultate der vor über 40 Jahren durchgeführten Ausgrabungen wurden zu jener Zeit publiziert. Heute kann man feststellen, dass die meisten historischen und archäologischen Schlussfolgerungen von damals ihre Gültigkeit im Allgemeinen nicht verloren haben, so wie dies weiter unten ersichtlich wird.

Das auf dem linken Ufer des Flusses Bârzava, unter dem Weichbild des heutigen Dorfes gelegene Legionslager bot wenige Funde an. Man kann den Helm vom Typ Weisenau-Haguenau, drei Tonlampen, zwei Bronzeschlüssel, ein Türhaken, Nägel und Klammern aus Eisen, gemeine römische Keramik, Hohlziegel und Ziegelsteine anführen. Viele Dach- und Bauziegel tragen den Stempel LEG IIII FF in mehreren Varianten. Weder während der Ausgrabungen von 1965–1968 noch in anderen Grabungen wurden Steininschriften gefunden. Die bisher im Lager oder sonstwo im Dorf Berzovia gefundenen Münzen datieren von Nero bis Philippus Arabs. Die meisten dieser Münzen gehören allerdings in die Zeitspanne nach dem Verlassen des Legionslagers hin. Nach dem Abzug der Legion nach Singidunum entwickelte sich hier eine zivile Siedlung, die bis zum Ende der Provinzzeit bestand.

Auf Grund der Resultate der bisherigen Ausgrabungen, gestützt auf die Informationen über die Anwesenheit und die Tätigkeit der Legion IV Flavia felix nördlich von der

Donau kann man die Situation in Berzovia in der Sicht des Verfassers folgendermaßen darstellen:

Das Legionslager hatte die Maße 490 × 410 m und ist nach Westen – d.h. zum Feinde hin – gerichtet, wenn man der Lage der zwei untersuchten Tore (porta praetoria und porta principalis dextra), die 1965 noch gut sichtbar waren, Rechnung trägt. Der Leiter der neueren Ausgrabungen von den principia ist aber der Meinung, dass das Lager nach Osten orientiert war, was jedoch noch einer Bestätigung durch künftige Ausgrabungen bedarf. Das Lager war von einem Erdwall umgeben (agger), vor welchem ein Graben (fossa) verlief. Die Umwehrung wurde nie in Stein umgebaut. Nur die principia und einige weitere Innengebäude hatten Steinmauern. Die Befestigung hatte also eine einzige, relativ kurzlebige, Erdphase der Umwehrung. Die principia hatten hingegen zwei Bauphasen, die erste aus Holz und die zweite aus Stein, was archäologisch mit Sicherheit festgestellt werden konnte.

Früher glaubte man, dass das Legionslager (castra stativa) von Berzovia im Jahr 101 errichtet wurde, nachdem die Legion IV Flavia im ersten dakischen Krieg Trajans die Donau überquerte und durch das Banat ins Innere Dakiens zum Ort der künftigen römischen Hauptstadt Ulpia Traiana Sarmizegetusa hin einmarschierte. Hier wurde das Vorhandensein eines großen Holz-Erde-Lagers (ca. 24 ha) mit principia aus Stein archäologisch bewiesen, worin die ganze Legion und nicht nur – wie man früher glaubte – eine Vexillation von ihr stationiert wurde. So müssen wir auch eine Meinungsänderung bezüglich des Lagers und der Stationierung der Legion IV Flavia in Berzovia akzeptieren. Aus den heute verfügbaren Daten ergibt sich folgende Situation:

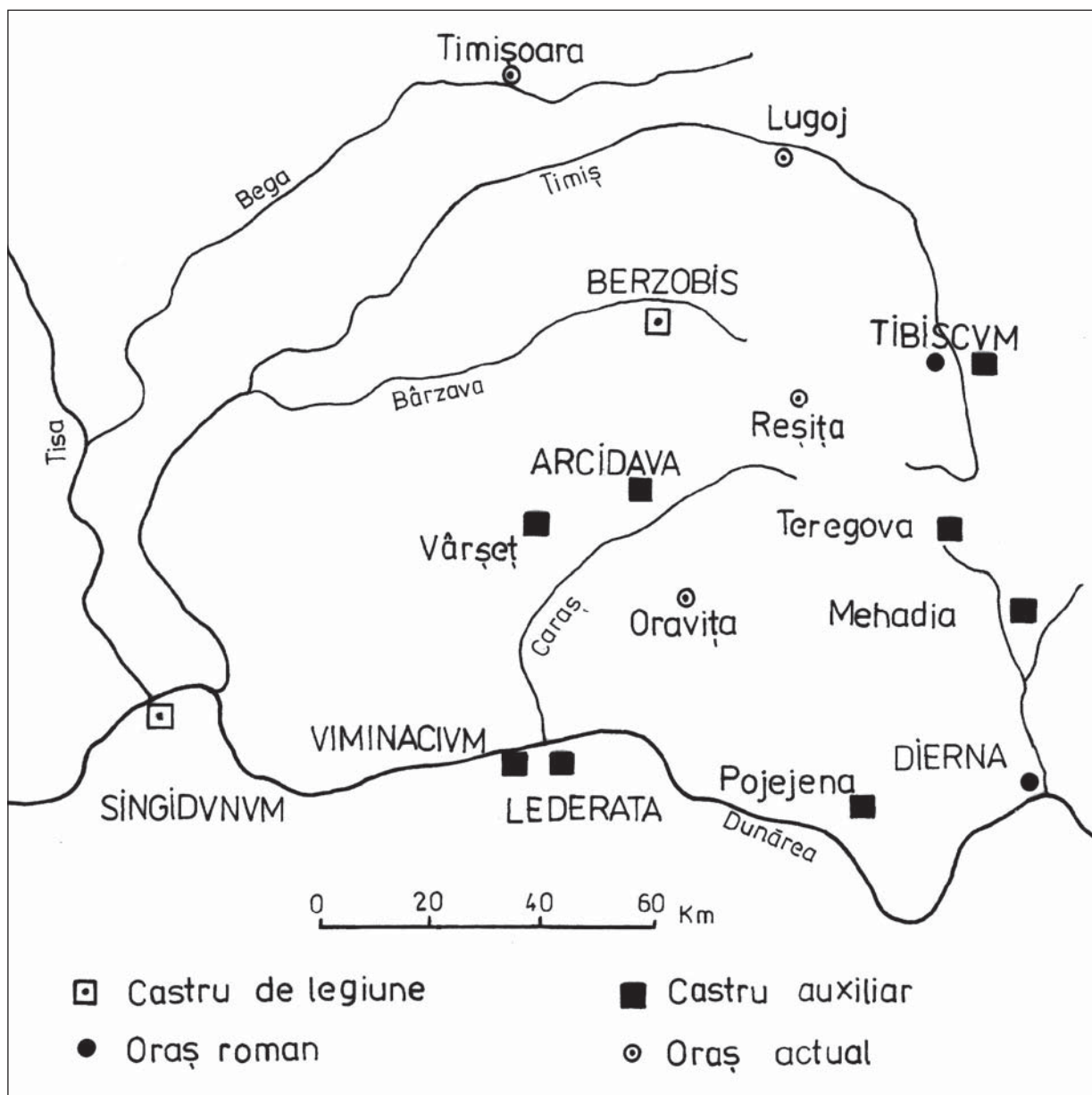
Die Legion war im Lager von Ulpia Traiana zwischen den Jahren 101–108 stationiert, d.h. bis zur Gründung der Stadt (colonia). Von Ulpia Traiana sandte die Legion Vexillationen, die an der Eroberung der dakischen Hauptstadt Dekebals (Sarmizegetusa Regia) teilnahm. Diese fiel 102 in die Hände der Römer, wie man in der letzten Zeit nachwies. Im Jahr 108 zog die Legion nach Berzovia um, wo sie ein neues Lager, mit der Umwehrung aus Holz und Erde und den principia anfangs aus Holz, später aus Stein, errichtete. Hier war die Legion bis im Jahr 118/119 stationiert, als sie in ihr altes Lager von Singidunum versetzt wurde. Die früher vorgeschlagenen Zeitpunkte für den Abzug der Legion aus Dakien (107, 114, 162) erwiesen sich als unrichtig und wurden übrigens in der neueren Fachliteratur nicht mehr vertreten.

Die Brandspuren von den principia und von anderen Orten vom Lager weisen auf eine Zerstörung durch Brand hin.

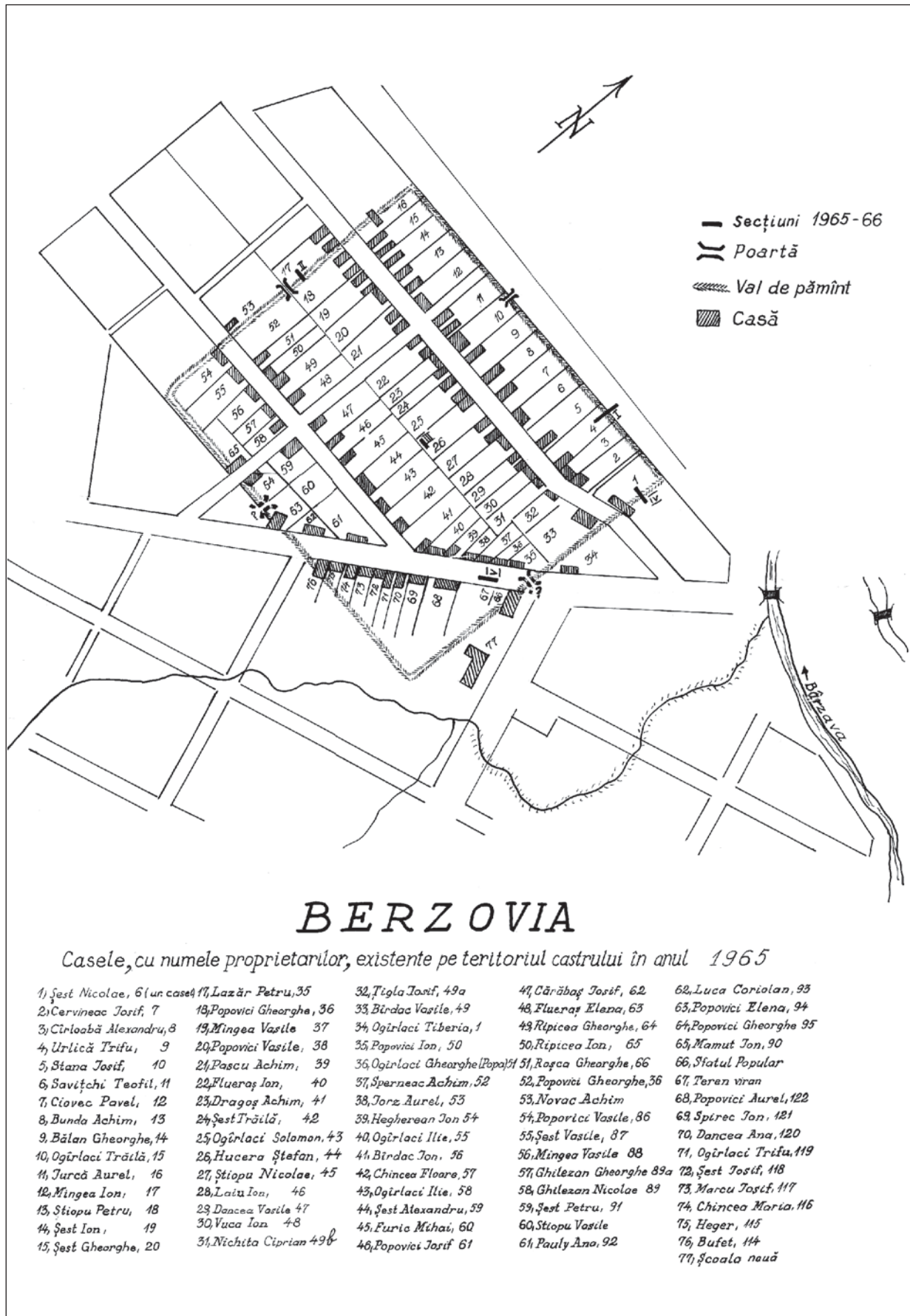
Nach dem Abzug der Legion IV Flavia von Berzovia (Berzobis) entwickelte sich auf der Stelle des Lagers und der canabae eine zivile Siedlung, der alle Funde und Münzen, die nach den Jahren 118–119 datierbar sind, angehören.

BIBLIOGRAFIE

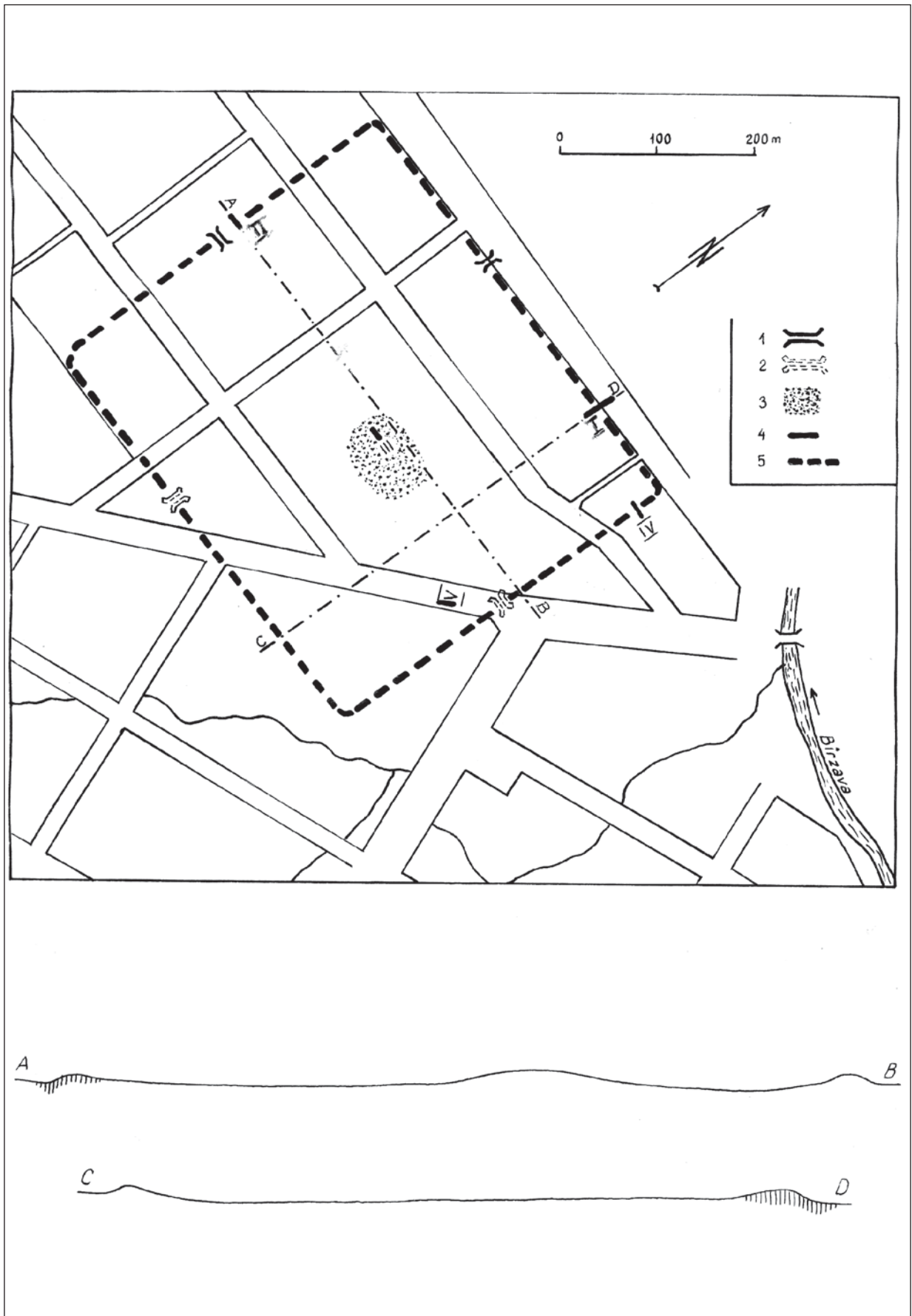
- Bozu, *Catalog*
 Ovidiu Bozu, *Catalogul pieselor romane și daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan*, Reșița, (2008).
- Flutur, *Teză*
 Al. Flutur, *Principia în castrule romane de legiune (sec. I–III)*, teză de doctorat, coordonator D. Protase, Cluj-Napoca, (2008).
- Milleker, *DélmRég*
 B. Milleker, *Délmagyarország régiség leletei a honfoglalás előtt időkből, vol. III*, Timișoara, (1906–1909).
- Mitrofan, *Micăsasa*
 I. Mitrofan, Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa, în *ActaMN*, 31/I, 1994, p. 523–538; 32/I, 1995, p. 653–664; 34/I, 1997, p. 717–722.
- Protase, *Obreja*
 D. Protase, *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman, secolele II–IV. Dovezi ale continuității în Dacia*, Cluj-Napoca, 2002.
- Protase, *Soporu*
 D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976.
- Protase et alii, *Ilișua*
 D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița, 1997.
- Rusu-Bolindeț, *Napoca*
 Viorica Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca*, Cluj-Napoca, 2007.

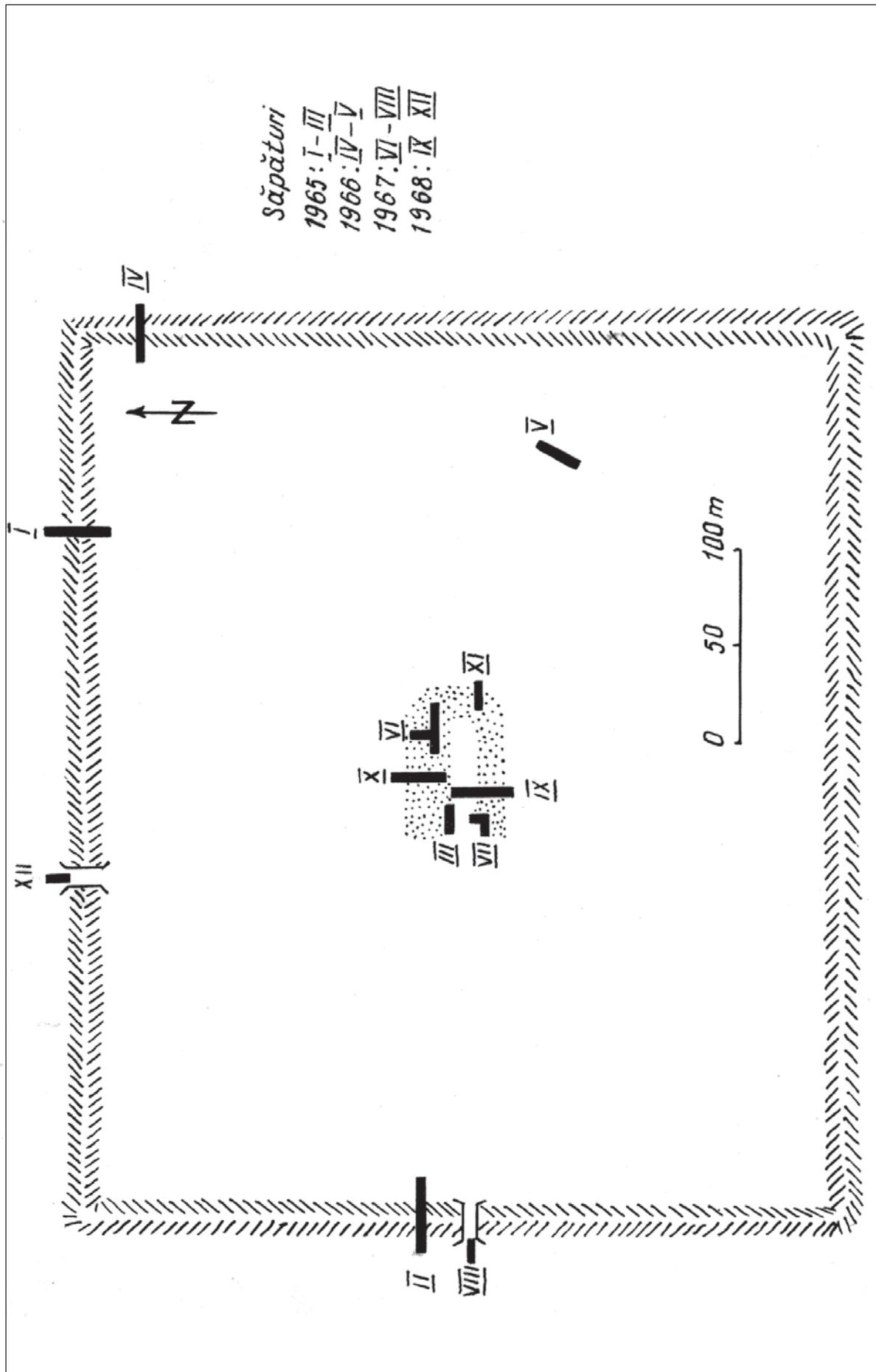
Pl. 1. Poziția geografică a castrului legiunii *III Flavia felix* de la Berzovia.

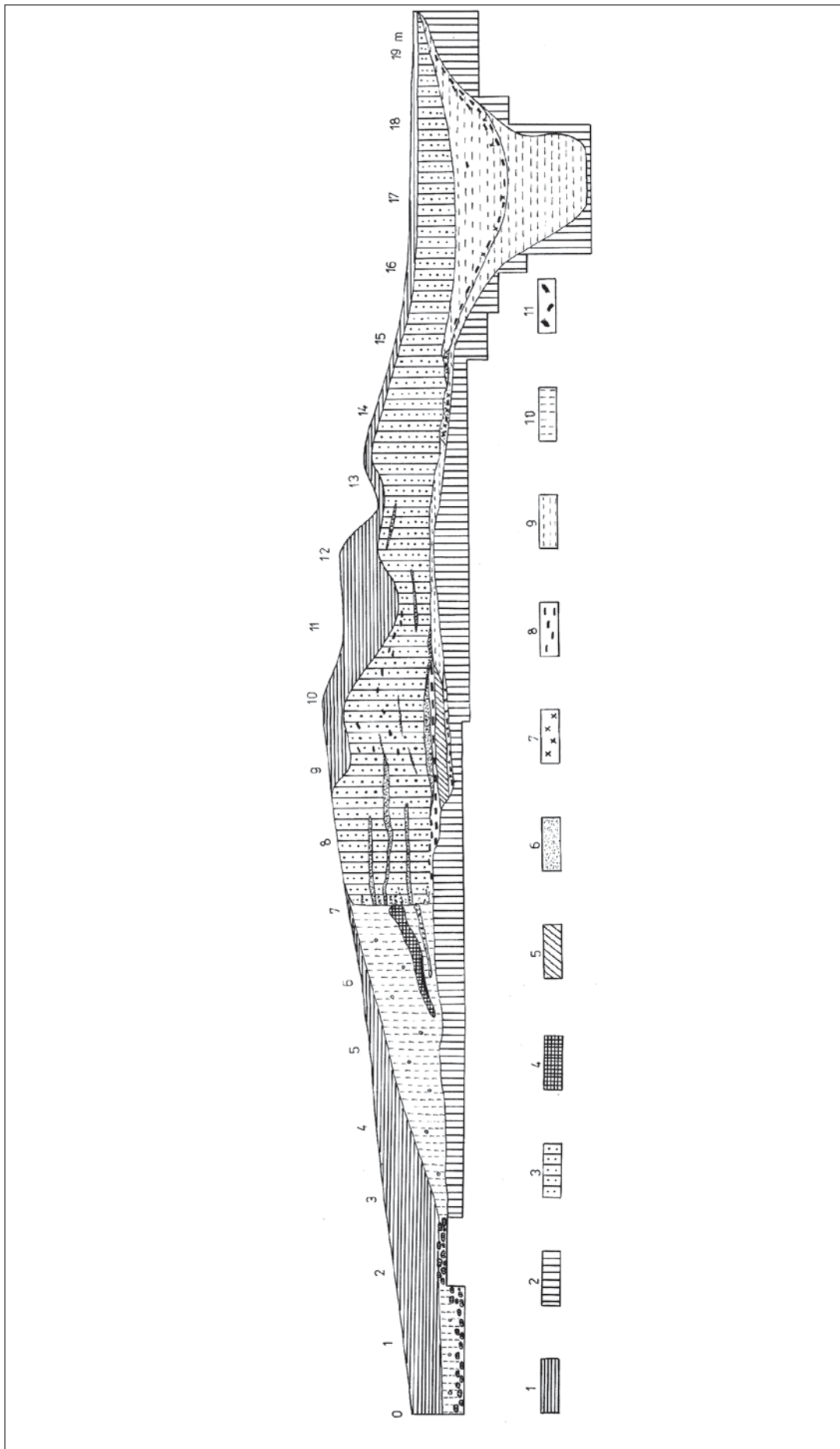
Pl. 2. Berzovia. Castrul legiunii IIII Flavia felix. Casele, ogrăzile și grădinile de pe teritoriul castrului, consemnate în anul 1965.

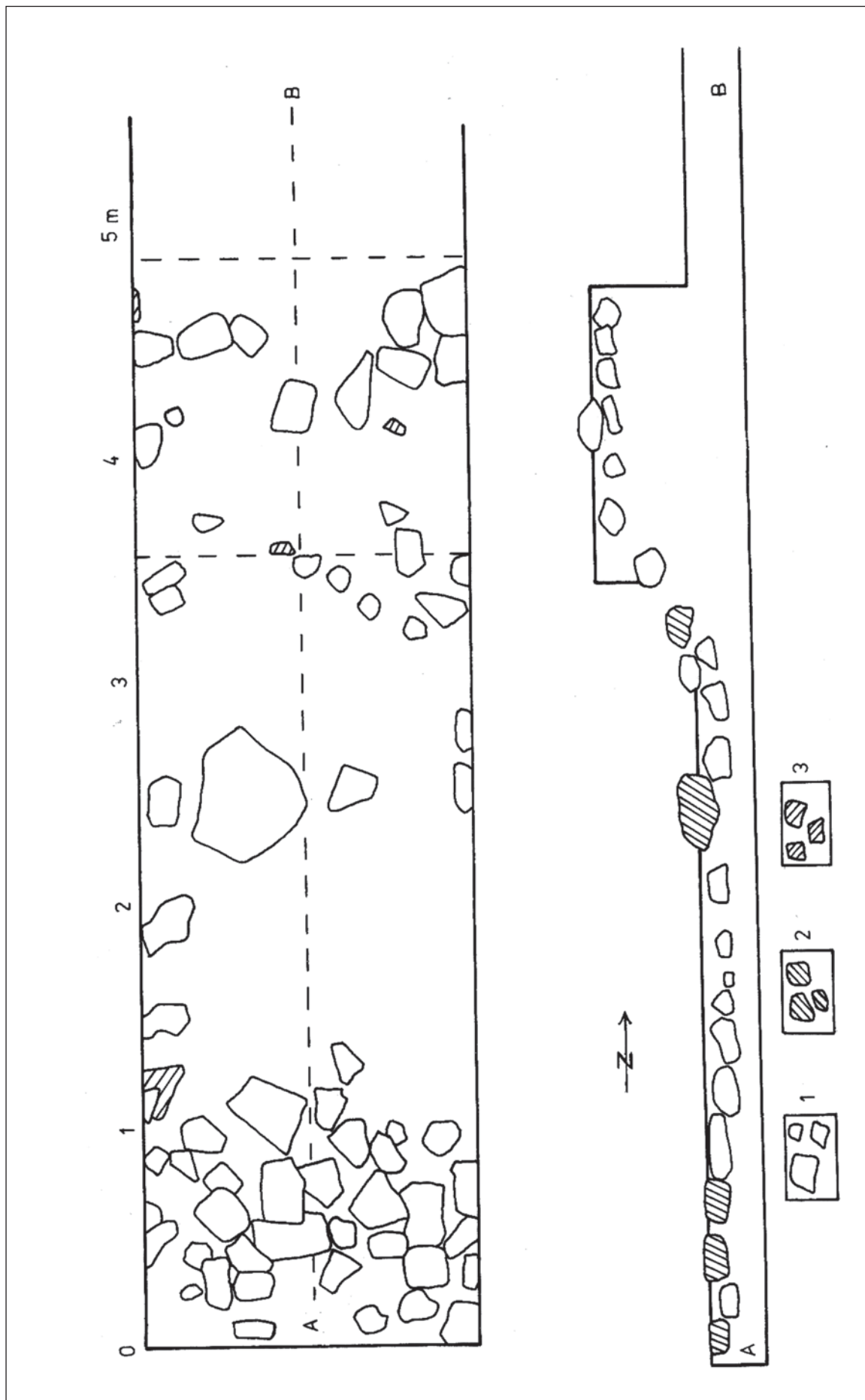
Pl. 3. Berzovia. Planul castrului legiunii III Flavia Felix. 1. Poartă vizibilă pe teren, în anul 1965. 2. Poartă care nu se mai distinge pe teren. 3. Ruinele clădirii comandamentului *principia*. 4. Secțiuni făcute în anii 1965–1966. 5. Conturul castrului. A-B și C-D: secțiuni virtuale peste suprafața actuală.

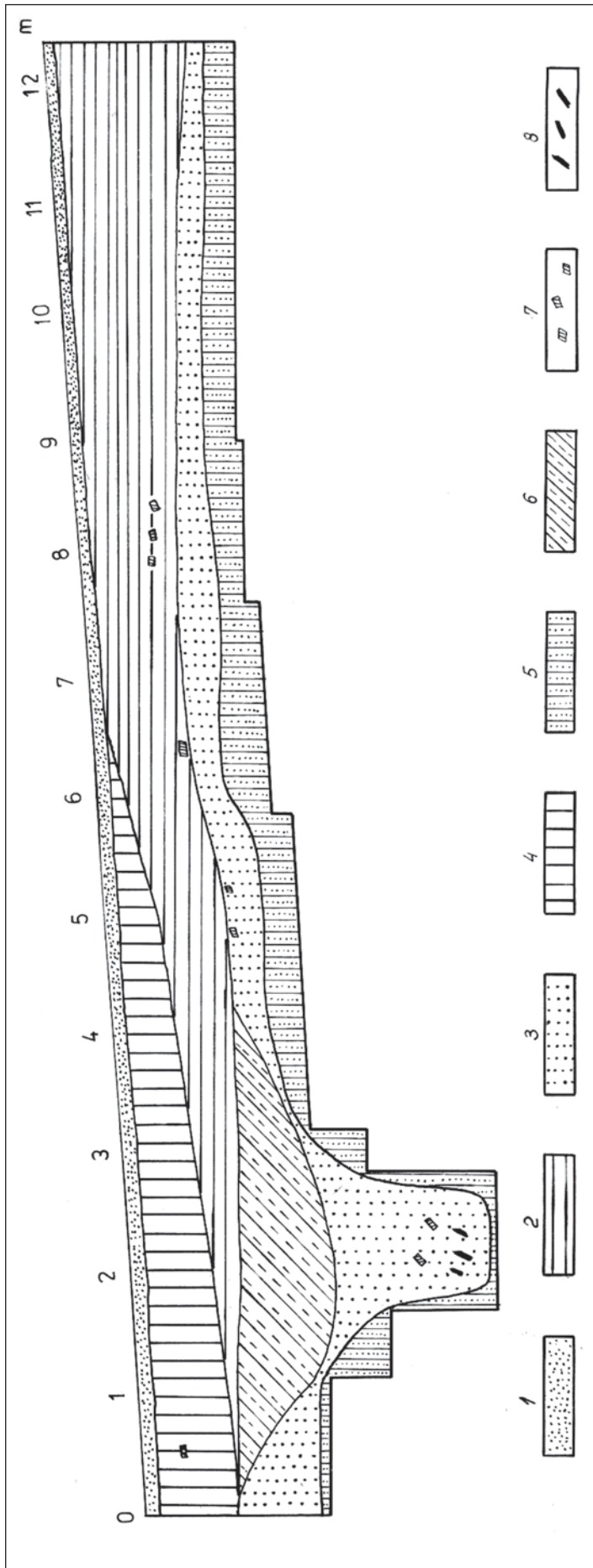
Pl. 4. Berzovia. Planul castrului legiunii III Flavia Felix. Secțiunile I-XII, efectuate în anii 1965-1968.

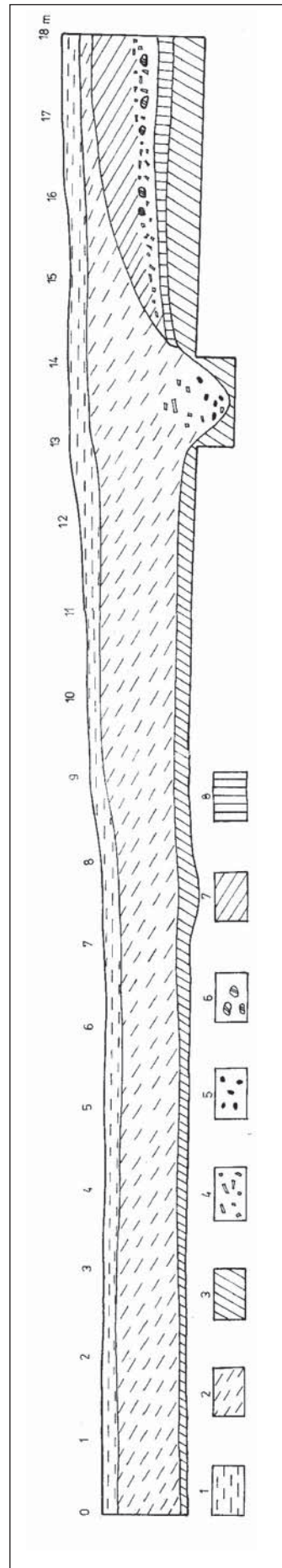
Pl. 5. Berzovia. Secțiunea I. Latura lungă de nord. Profilul de vest: 1. Pământ negru-cenușiu. 2. Pământ galben, virgin. 3. Pământ galben-castaniu, compact; resturi din *agger*. 4. Mortar. 5. Arsură. 6. Lentile de pământ negru-castaniu cu urme de arsură. 7. Urme de arsură. 8. Sfărâmaturi și bulgări de pământ ars la roșu, cu bucățele de zgură de fier. 9. Pământ de umplutură; șanțul castrului. 10. Pământ negru-castaniu, afânat, de umplutură, cu pietre diforme de carieră. 11. Fragmente de țigle, cărămizi și cioburi de vase romane.

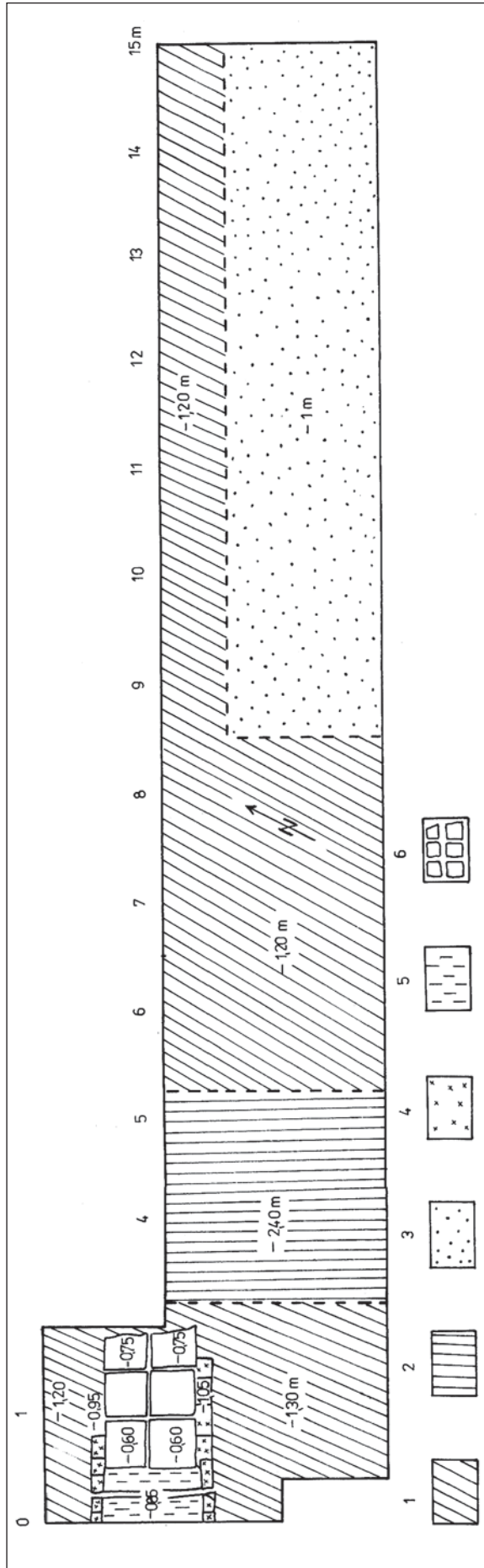
Pl. 6. Berzovia. Castru. Secțiunea I. Latura lungă de nord. Resturi din *via sagularis*. 1. Pietre diforme de carieră. 2. Pietre de râu. 3. Cioburi de vase romane.

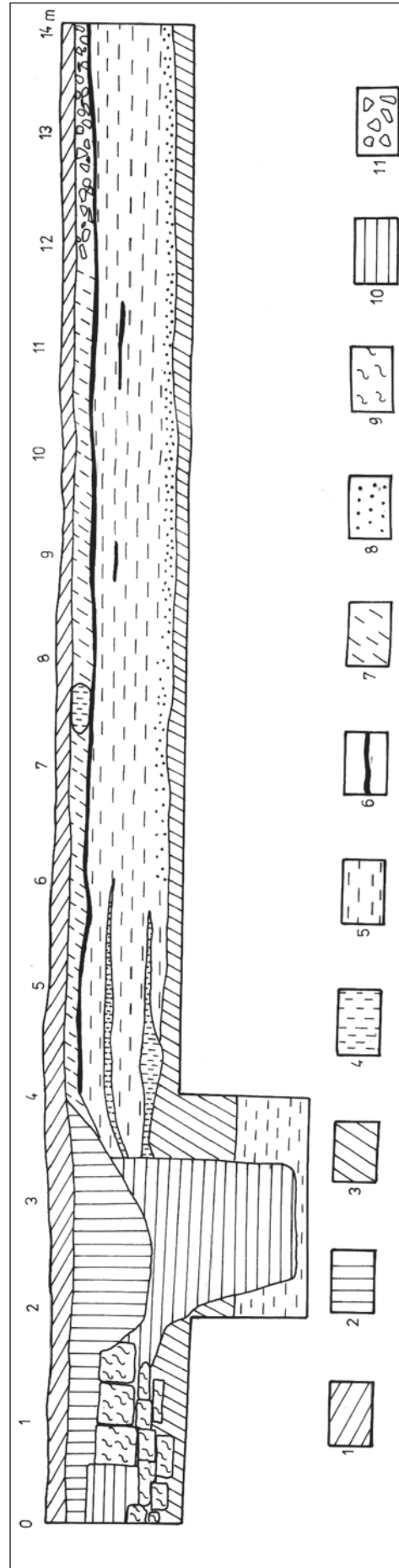
Pl. 7. Berzovia. Castru. Secțiunea II. Latura scurtă de vest. Profilul de sud: 1. Pământ negru, vegetal. 2. Pământ galben, virgin. 3. Pământ negru-cenușiu. 4. Sfărâmaturi de țigle, olane, cărămizi și cioburi de vase romane. 5. Bucățele de cărbune.

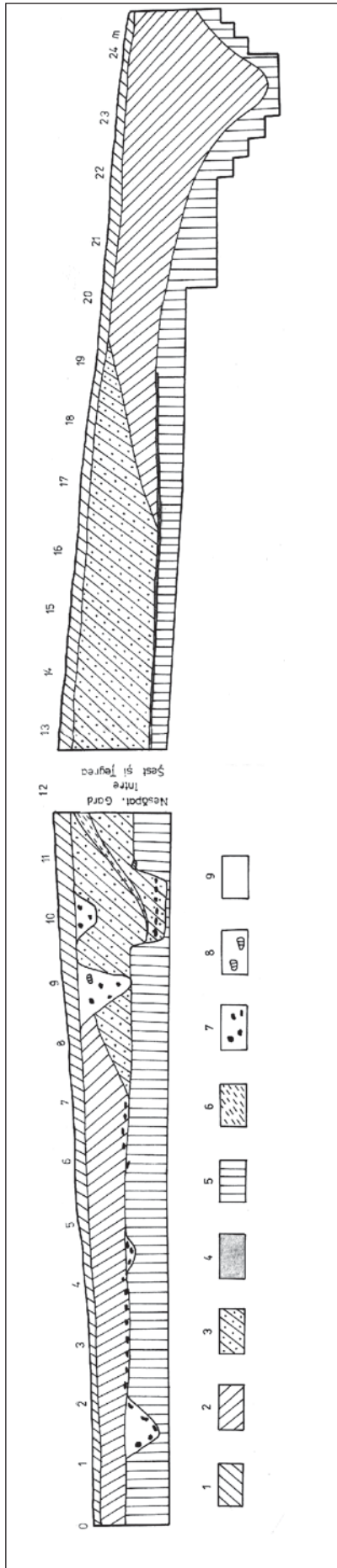
Pl. 8. Berzovia. Castru. Secțiunea II a. Latura scurtă de vest. Profilul de sud, completare: 1. Sol vegetal. 2. Pământ negru-cenușiu; stratul de cultură roman. 3. Pământ galben, virgin. 4. Sfărâmaturi de țigle, cărămidă și cioburi de vase romane. 5. Cărbuni. 6. Pământ galben-castaniu; ogger-ul deranjat. 8. Pământ negru-castaniu; nivelul de călcare roman.

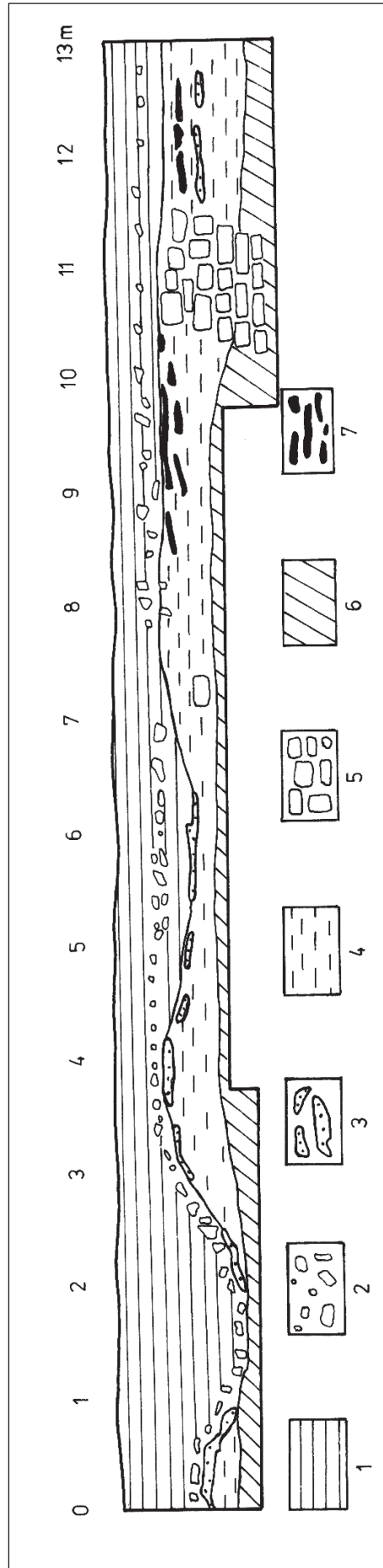
Pl. 9. Berzovia. Castru. *Principia*. Secțiunea III (în grădina lui Ștefan Hucera), văzută de sus. 1. Pământ castaniu, neumblat. 2. Pământ galben, neumblat. 3. Nisip. 4. Bordura temeliei zidului. 5. Zid de piatră ecarisată, legată cu mortar. 6. Blocuri mari de piatră calcaroasă.

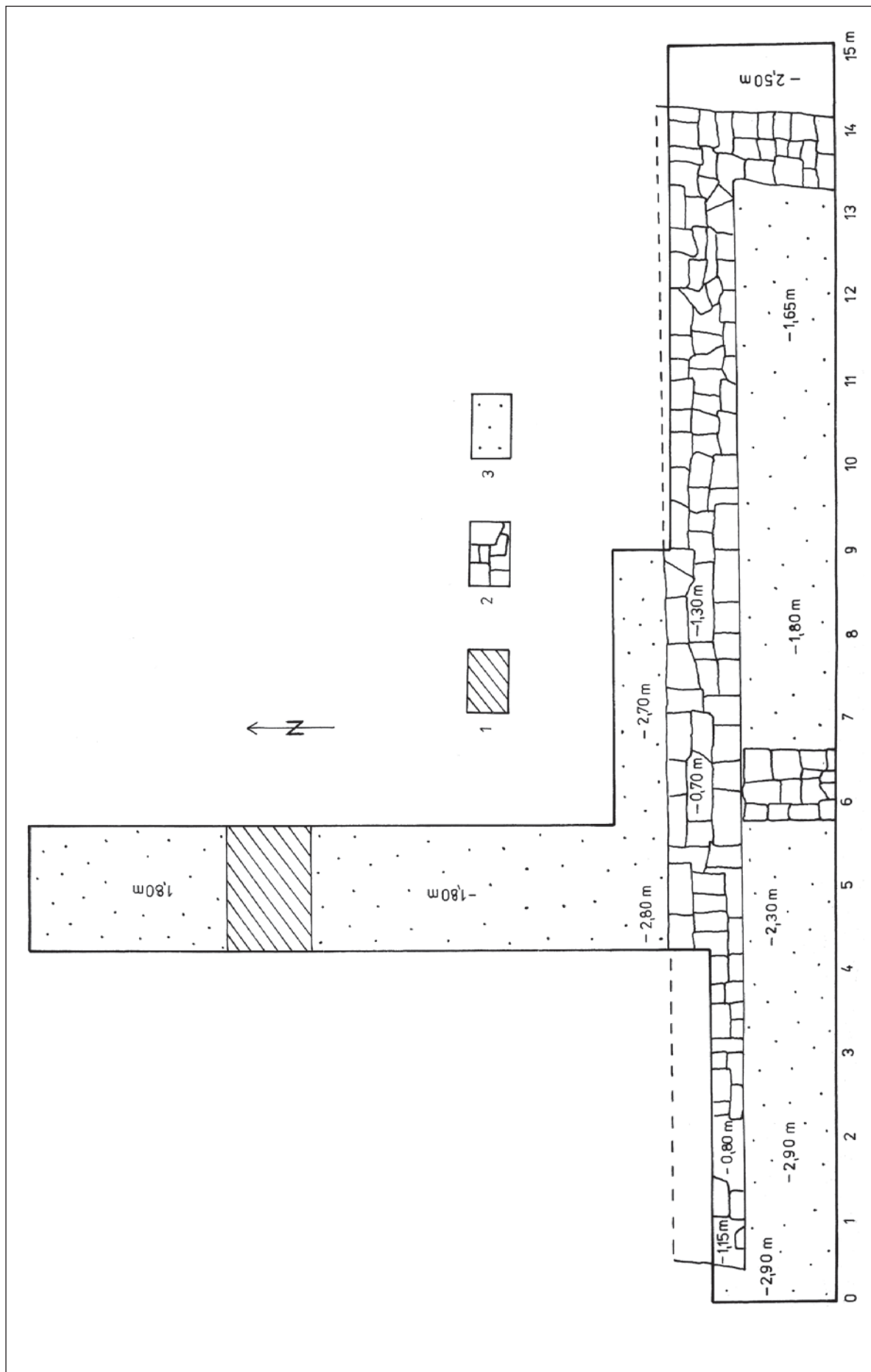
Pl. 10. Berzovia. Castru. Secțiunea III. *Principia*. Profil. 1. Pământ negru vegetal. 2. Groapă modernă. 3. Pământ galben, cleios, neumblat. 4. Mortar. 5. Pământ galben. 6. Arsură. 7. Pământ negru, cu mortar și bucăți de țigle romane. 8. Nisip. 9. Blocuri de carieră, fasonate. 10. Loc de zid scos. 11. Bucăți de țigle și olane romane.

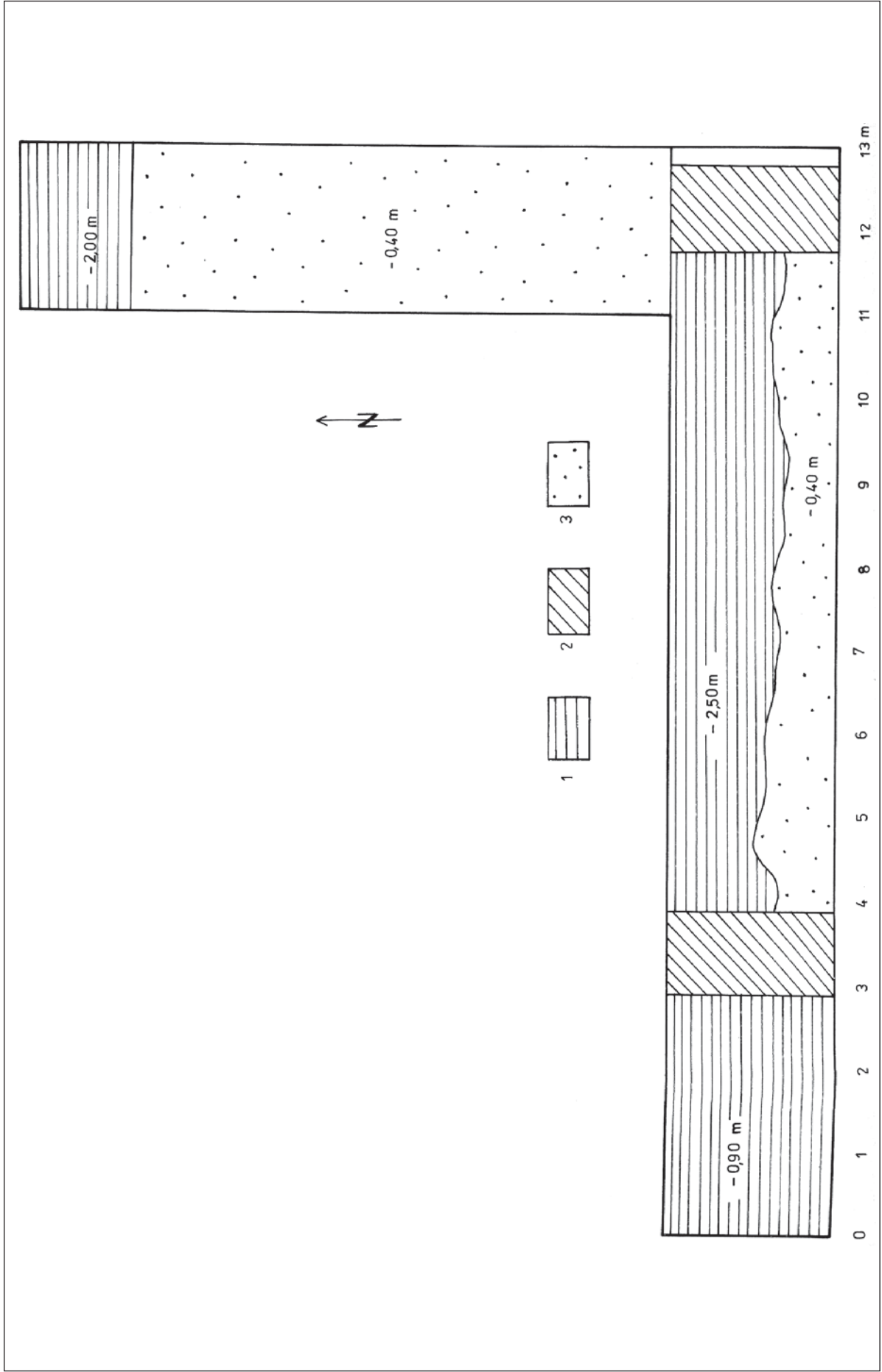
Pl. 11. Berzovia. Castru. Secțiunea IV. Profil. Latura scurtă de est. 1. Sol vegetal. 2. Pământ negru-castaniu. 3. Valul castrului: pământ galben, bine tasat. 4. Solul antic, nivelul de călcare roman. 5. Pământ galben, virgin. 6. Mortar. 7. Fragmente cărămizi și țigle romane. 8. Pietre de râu. 9. Groapă modernă.

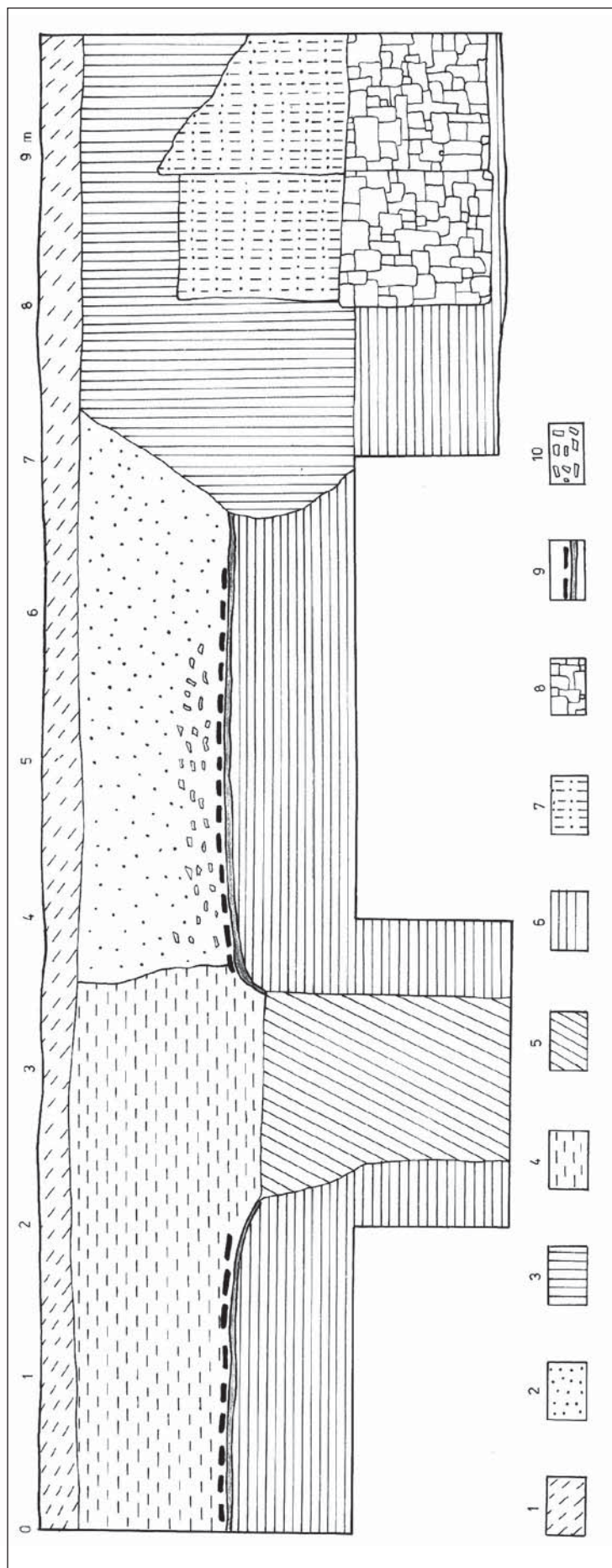
Pl. 12. Berzovia. Castru. Profilul secțiunii V, săpată în drumul din fața caselor Gh. Ogârlaci și Achim Șperneac. 1. Pământ galben, depunere. 2. Fragmente de țigle, olane și cărămizi romane, fără ștampile. 3. Mortar. 4. Pământ negru-castaniu. 5. Zid roman. 6. Pământ galben, neumbat. 7. Arsură.

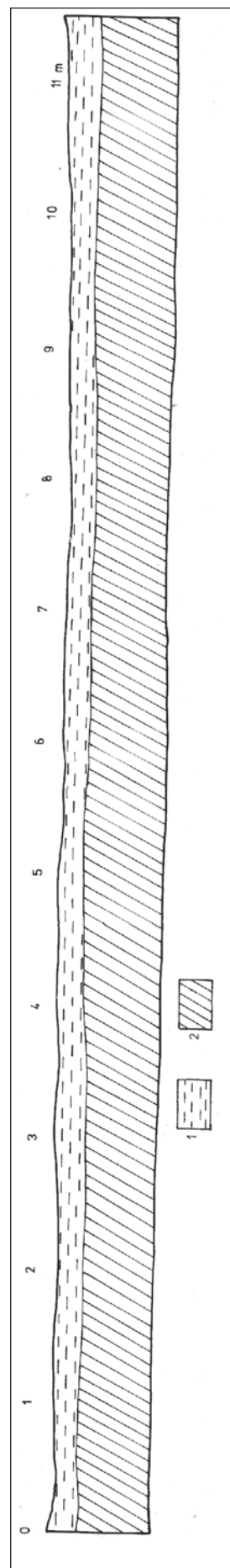
Pl. 13. Berzovia. Castru. Secțiunea VI. *Principia*. Profil orizontal. 1. Locul zidului scos. 2. Zid de piatră ecarisată, legată cu mortar. 3. Pământ galben, virgin.

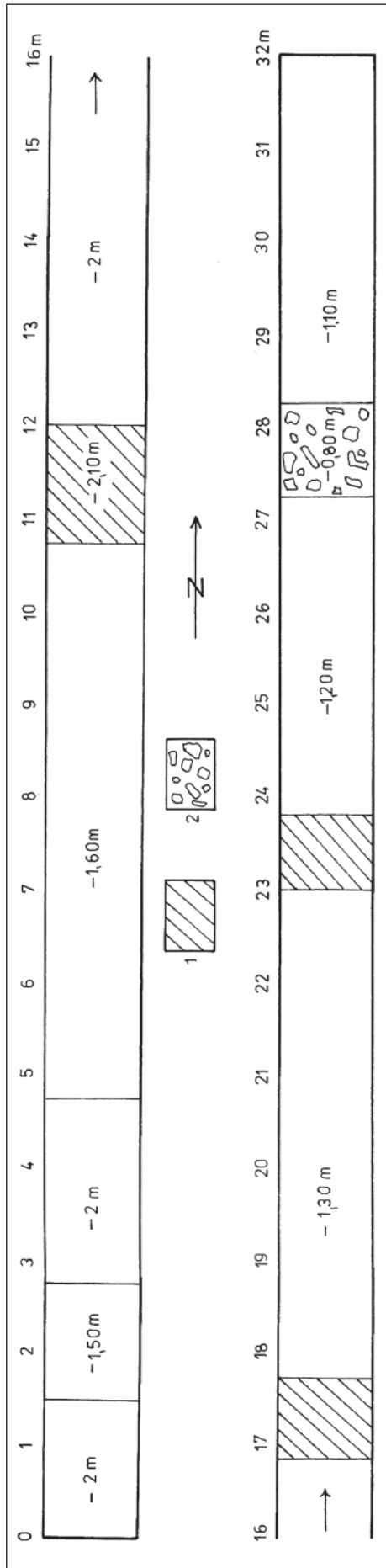
Pl. 14. Berzovia. Castru. *Principia*. Secțiunea VII, văzută de sus. 1. Pământ răvășit. 2. Loc de zid scos. 3. Moloz.

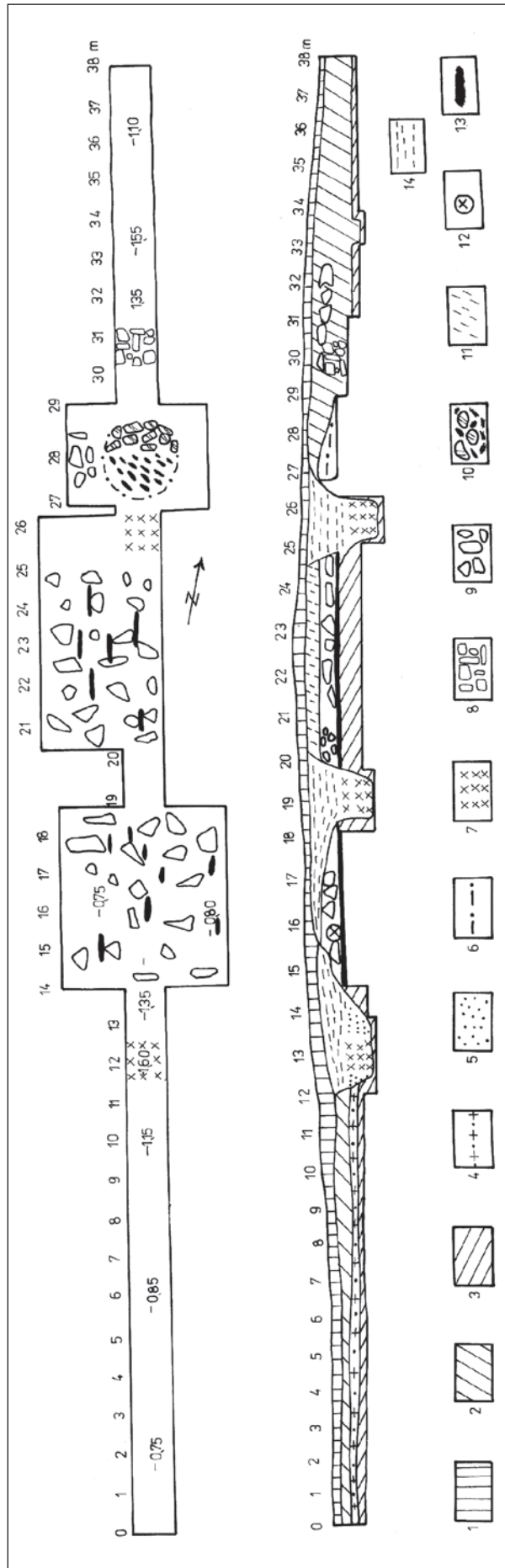
Pl. 15. Berzovia. Castru. Secțiunea VII. *Principia*. Profilul peretelui de est. 1. Sol vegetal. 2. Pământ negru, stratul de cultură romană. 3. Groapă modernă. 4. Pământ răvășit, cu mult moloz de la scoaterea zidului roman. 5. Locul zidului scos. 6. Pământ galben, virgin. 7. Zid roman de piatră, legat cu mortar. 8. Temelia zidului roman. 9. Strat de arsură. 10. Dărâmături cu fragmente de țigle și olane romane.

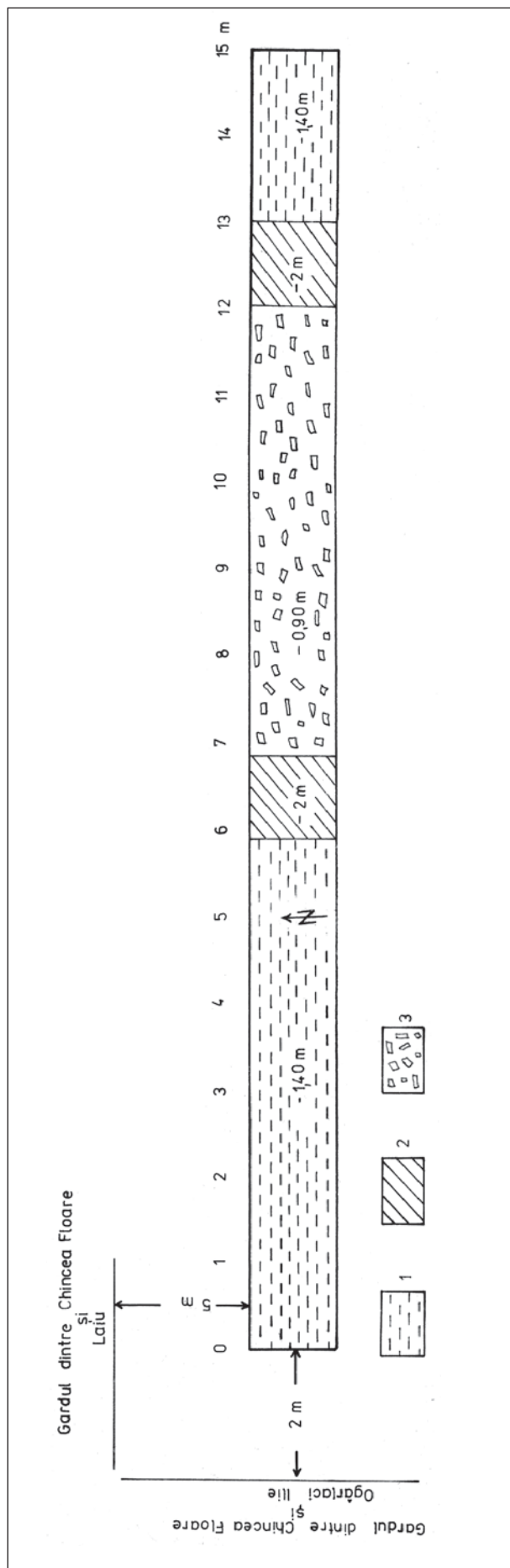
Pl. 16. Berzovia. Castru. Secțiunea VIII. Profil orizontal. 1. Sol vegetal. 2. Pământ galben-castaniu, neumblat.

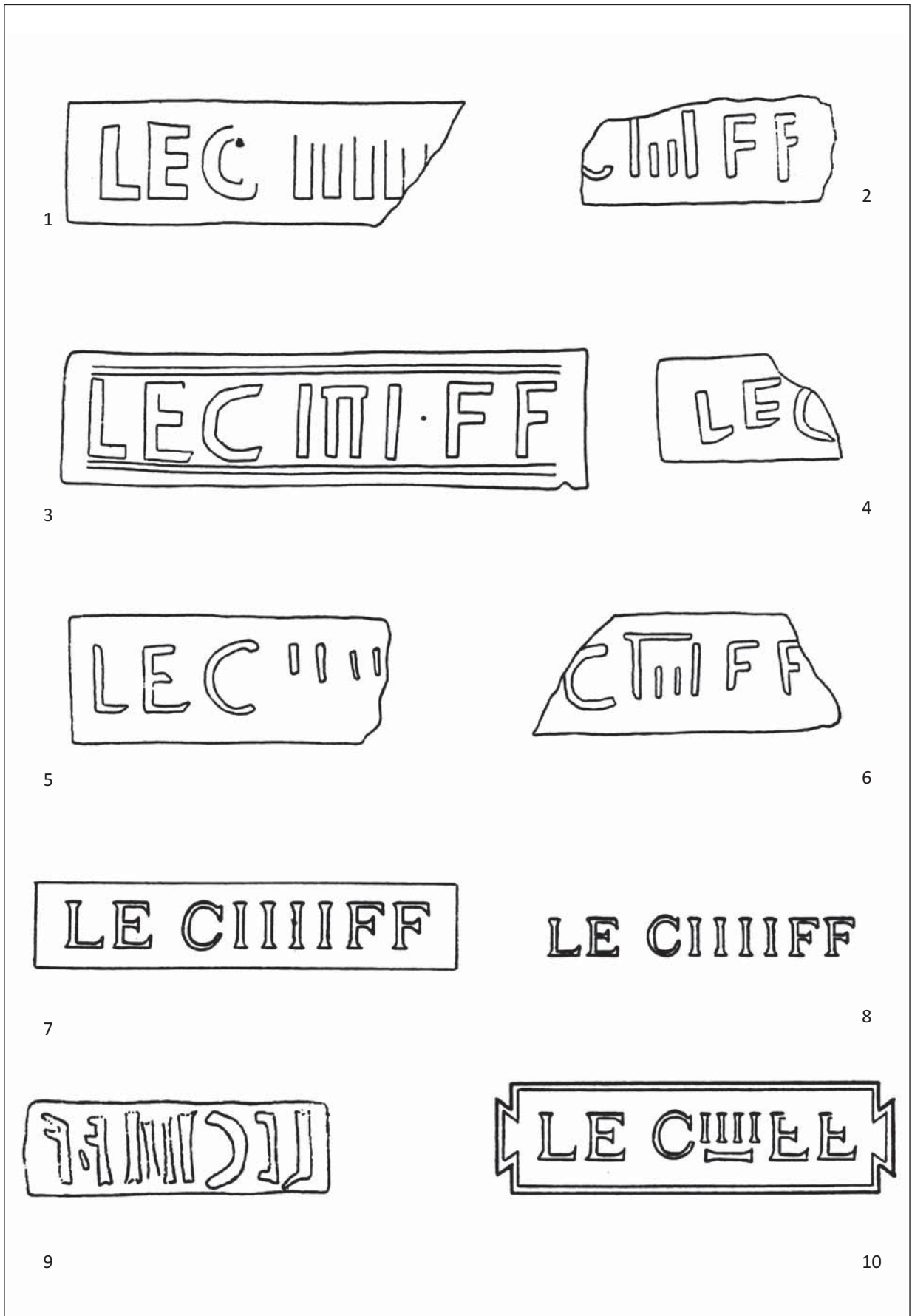
Pl. 17. Berzovia. Castru. Secțiunea IX. *Principia*. Profilul orizontal. 1. Loc de zid scos. 2. Fundația zidului scos.

Pl. 18. Berzovia. Castru. Secțiunea X. *Principia*. 1. Sol vegetal. 2. Pământ negru cu urme de mortar. 3. Pământ galben, cleios, neumbat. 4. Strat de pietriș și nisip, în curtea interioară. 5. Moloz. 6. Cuptor de lut. 7. Loc de zid scos. 8. Temelie de zid scos. 9. Dărâmatură de pământ ars la roșu, bucăți de fișle și olane romane. 10. Cuptorul cu calotă de lut. 11. Pământ castaniu. 12. Locul descoperirii cofului roman. 13. Apsură. 14. Groapă modernă.

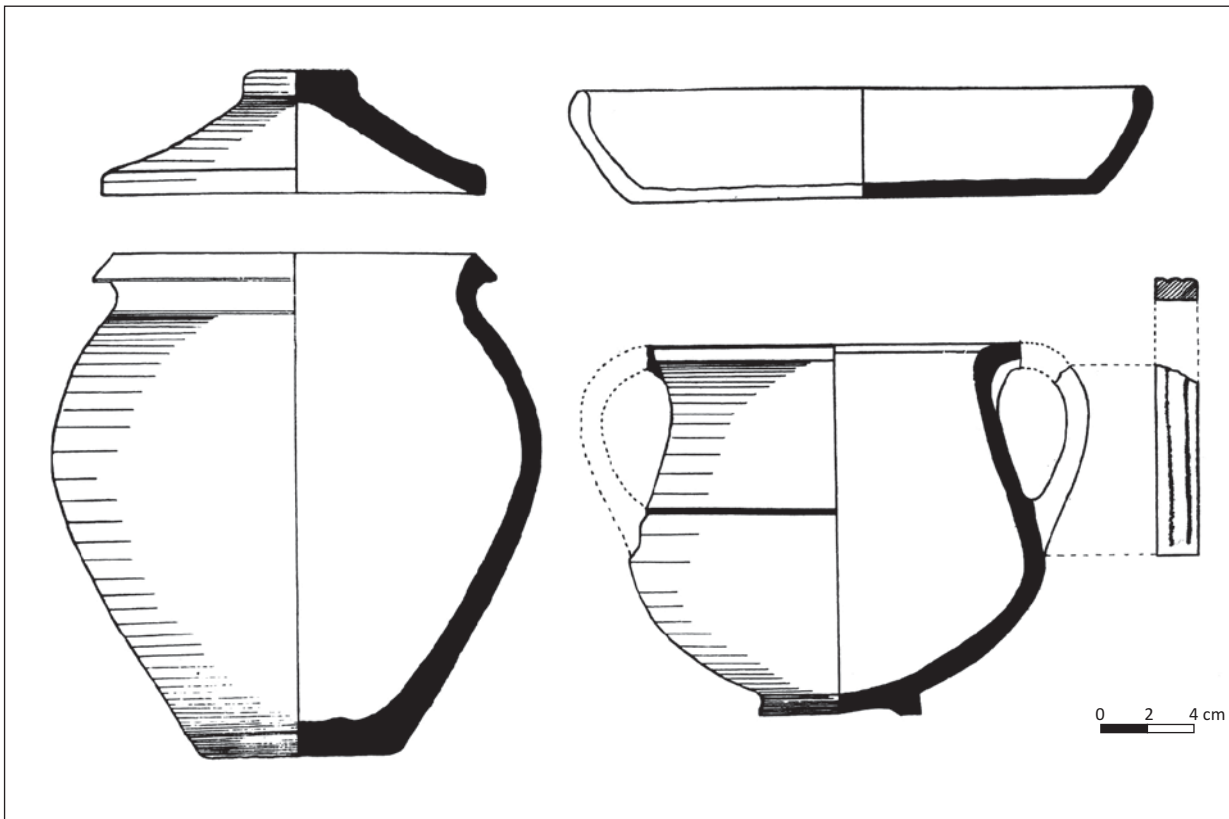
Pl. 19. Berzovia. Castru. Secțiunea XI. *Principia*. Profil orizontal. 1. Pământ galben, virgin. 2. Locul zidului scos. 3. Dărâmatură, bucăți de țigle și olane romane.

Pl. 20. Berzovia. Castru. Ștampile pe țigle și cărămizi: 1–5 descoperite în 1965–1968; 7–10 găsite înainte de primul război mondial.

Pl. 21. Berzovia. Castru. Coif roman descoperit în *principia*.

Pl. 22. Berzovia. Castru. Ceramică romană descoperită în 1972, în stratul cu urme de incendiu (după Fl. Medeleț, R. Petrovsky, *Tibiscus*, III, 1974, Pl. 32).

1

2

3

4

5

6

Pl. 23. Berzovia. Castru. Ceramică romană (după Ov. Bozu, *Catalog, passim*).

Pl. 24. Berzovia. Castru. Fibule, oiațe, vase și pișcoturi de paviment (după Ov. Bozu, *Catalog, passim*).